

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ
ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ
Ա. ՀԱՍԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ
(1916-1917թթ.)

ՌՈՒԹԵՆ ՍԱՀԱԿԵԱՆ

Առաջին Համալսարհային Պատերազմի տարիներին Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերից էր Տրապիզոն վիլայէթի (նահանգի) եւ Համանուն քաղաքի հայ բնակչութիւնը՝ Նրանց որոշ մասին յաջողուում է խուսափել ջարդերից եւ բռնազաղթից ու ապաստանել լիւնային անմատչելի վայրերում:

1916 Փետրուարի 26ին Բաթումի Ա. Փրկիչ եկեղեցու աւագ քահանայ Մեսրոպ Մելեանը Ա. Էջմիածնի դիւանապետ Տիրայր վարդապետին ուղղուած նամակում յայտնում է, որ Փետրուարի 6ի № 47 գրութեամբ դիմել է Էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովին, վերջինիս ուշադրութիւնը հրաւիրելով, որ օրերի խնդիր է Տրապիզոնի գրաւումը եւ անհրաժեշտ է օր առաջ անցնել Տրապիզոն եւ զբաղուել ողջ մնացած հայերի փրկութեամբ¹: Մեսրոպ քահանան դիւանապետին գեկուցում է, որ Փետրուարի 21ին եւ 25ին իր նախագահութեամբ տեղի ունեցած յատուկ խորհրդակցութիւններում քննարկուել է Տրապիզոնի եւ Վիլայէթի հայութեան օգնութիւն կազմակերպելու հարցը: Խորհրդակցութիւններին մասնակցել են նաեւ նախկին տրապիզոնաբնակ հայեր: Ինչպէս գրում է քահանան. «Այս խորհրդակցութիւնը գտաւ անհրաժեշտ նախապատրաստուելու այդ ցանկալի օրի (Տրապիզոնի գրաւումի - Ռ.Ս.) եւ վաղ ընդ փոյթ»². որոշուում է կազմակերպել վեց հոգուց բաղկացած յանձնաժողով, որը Տրապիզոնի գրաւումից յետոյ պէտք է առաջին իսկ առիթով մեկնի քաղաք՝ «Աստծոյ առաճին հրաշքով ողջ մնացած կարիքաւոր հայերին օգնելու, սրանց վիճակագրութիւնը կազմելու եւ կացութեան մասին մեզ ստուգապատում եւ շուտափոյթ տեղեկութիւններ հաղորդելու»³: Նա միաժամանակ դիմում է Տիրայր վարդապետին, որպէսզի Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գէորգ Ե.՝ գումար տրամադրի այս նպատակի համար:

Մեսրոպ քահանան դիւանապետի ուշադրութիւնը հրաւիրում է մէկ այլ կարեւոր հարցի՝ տրապիզոնցի հայերի եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու լքեալ գոյքի տնօրինման անհրաժեշտութեանը: Նա առաջարկում է այդ նպատակի համար լիազօրել հոգեւորականի, որը պէտք է հետեւէր գոյքի տնօրինման առնչուող հարցերին, մինչեւ օրինական տէրերի վերագրաձեռն: Բացի այդ, անհրաժեշտ է նման լիազօրութիւններ ունեցող անձի համար ստանալ գինուորական եւ քաղաքացիական իշխանութիւնների թոյլտուութիւնը, որպէսզի նա իրաւունք ունենայ այդ հարցերով զբաղուելը:

Ըստ աւագ քահանայի ունեցած մասնաւոր տեղեկութիւններին՝ «վերջերս Խոփի, Արխաւիէի, Արփնէի ու Ռիզէի կողմերից մեծ թուով քաղաքս [Բաքում] քերտած գերիներից-քուրքերից առնուած տեղեկութիւններից [պարզում է որ] կան կենդանի մնացած հայեր ու բոլորն էլ վերին աստիճանի կարիք ունեն հագուստի՝ ճերմակեղէնի, ոսոմամանի ու ուտելիքի»: Քահանան խնդրում է

Տիրայր վարդապետին, որպէսզի վերջինս հարց յարուցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի առջեւ՝ գումար տրամադրելու վերը նշուած նպատակի համար⁸։

Իր նամակի վերջում Տէր Հայրը ներկայացնում է Տրապիզոն մեկնելու պատրաստ յանձնախմբի անունները՝ Հմայեակ Ֆեթուհեան, Երուանդ Շահմիրեան, Գարեգին Ղազարոսեան, Յարութիւն Դաւթեան, Յակոբ Սարեան եւ Միհրդատ Էմբեռեան⁹։

Փրկուած հայերի մասին առաջին տեղեկութիւնները ստացուած են Ռիզէ քաղաք մեկնած բաթումարեակ մի խումբ հայերից, որոնց թւում՝ Աշոտ Անտոնեանը, Յարութիւն Զաքարեանը եւ չորս այլ անձեր, որոնք նուէրներ էին տարել ռուս զինծառայողների համար։ Ռիզէում նրանք տեղեկանում են, որ «Տրապիզոնի հայերին կոտորելուց յետոյ, նրանց երեխաներին նստեցնել են Ռիզէ մահմեդականների միջեւ բաժանելու համար»⁷։

Փետրուարի 28ին Բաթում վերադարձած Անտոնեանը եւ Զաքարեանը յայտնում են, որ Ռիզէում եւ շրջակայ մահմեդական զիւղերում կան 200ից աւելի հայ երեխաներ՝ 3ից մինչեւ 14 տարեկան։ Ռիզէ քաղաքի մահմեդականների տներում յայտնաբերուած են 60 ծնողազուրկ հայ երեխաներ։ Կան նաեւ որպէս հարձ եւ կին տարուած կանայք ու աղջիկներ։ Այդ կանանցից ու աղջիկներից երկուսին յաջողուած է բերել Բաթում¹⁰։

1916 Փետրուարի 28ին կայանում է Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան (ԿՀԲԸ) Բաթումի մասնաճիւղի ժողովը, որն ընտրում է ութ հոգուց՝ այդ թւում երեք կանանցից - բաղկացած յանձնաժողով։ Վերջինս պէտք է մեկնէր Ռիզէ, հայ որբերին յայտնաբերելու եւ խումբ առ խումբ Բաթում ուղարկելու համար։ Յանձնաժողովի տրամադրութեան տակ է դրւում 500 ռուբլի։ Այդ գումարն այնքան էլ բաւարար չէր նշուած առաքելութիւնը կատարելու համար, քանի որ անհրաժեշտ էր Բաթումում վարձել տուն՝ այն կահաւորել ու պատրաստել 50ից 60 ծնողազուրկ երեխաներ ընդունելու եւ պատսպարելու համար¹¹։ Կաթողիկոսի հրամանով քահանային փոխանցուած է 5000 ռուբլի¹²։ Իսկ Փետրուարի 29ին քահանան յայտնում է էջմիածին, որ ծնողազուրկ երեխաների համար Բաթումի «շրջանային կոմիտէի քաղաքական կոմիսսիայից... ստացայ 60 ձեռք ճերմակեղէն ու ոտնաման»¹³։

Քահանան տեղեկացնում է, որ Ռիզէում յայտնաբերուել են Հայ Առաքելական Եկեղեցուն պատկանող իրեր՝ խաչեր, եկեղեցական հագուստներ եւն։ Նա յայտնում է, որ Ռիզէում լայն գործունէութիւն է ծաւալել Բաբուի Մահմեդական Բարեգործական Ընկերութիւնը (RUFEC) բոլիշ Սուլթանովի գլխավորութեամբ¹⁴։ Նմանատիպ աշխատանքներ է իրականացնում Վրացական Բարեգործական Ընկերութիւնը՝ աջար բնակչութեան շրջանում, նրանց յատկացնելով ոչ միայն նպաստ, այլեւ իրաւաբանական օգնութիւն։ Մեսրոպ աւագ քահանան ցաւով եւ ափսոսանքով նշում է, որ «ամէնից շատ մահատակուած, ամէն բանից զրկուած ու կողոպտուած հայը չունի նոյն իսկ մի յատուկ շրջիկ հովիւ, ուսումնասիրող, քաջալերող, խորհրդատու»¹⁵։

Ինքնին հասկանալի է քահանայի մտահոգութիւնը՝ տրապիզոնաբնակ հայերին շուտափոյթ եւ որակեալ օգնութիւն ցուցաբերելու եւ ծնողազուրկ երեխաներին, մահմեդականների մօտ բռնի տարուած հայ կանանց ու երեխաներին յայտնաբերելու եւ փրկելու համար։ Խնդիրը, եթէ միայն Տրապիզոնով եւ նրա վիլայէթով սահմանափակուէր, ապա օգնութիւնը կը հասցուէր շատ ա-

բազ եւ ժամանակին Սակայն դժուարին դրութեան մէջ էր գտնուում ողջ Արեւմտեան Հայաստանը: Հայ Առաքելական Եկեղեցու, հայ հասարակական-քաղաքական եւ ուսական կառավարական եւ ոչ-կառավարական, ինչպէս նաեւ ամերիկեան եւ մասամբ բրիտանական կազմակերպութիւնների ուշադրութիւնը զխաւորապէս կենտրոնացուած էր Ալաշկերտի, Վանի, Մուշի, Սասունի եւ Էրզրումի հայութեան փրկութեան եւ վերադարձի գործը կազմակերպելու վրայ: Բացի այդ, Հայ Առաքելական Եկեղեցին ու հայ հասարակական-քաղաքական կազմակերպութիւնները զգալի դրամական միջոցներ էին յատկացնում հայ կամաւորական խմբերին, որոնք թուով ութն էին, ուր ընդ-գրկուած էին եօթ հազարից աւելի մարտիկներ:

Մահմեդական եւ վրաց բարեգործական կազմակերպութիւնների կողմից Տրապիզոնի նահանգում, մասնաւորապէս Ռիզէ քաղաքում ծաւալած գործունէութիւնը հասկանալի եւ բացատրելի է: Վրաց բնակչութիւնը, բացառութեամբ Բաթումի որոշ շրջաններից, առաւել եւս ուսահայատակ մահմեդականները չէին տուժել մարտական գործողութիւնների ընթացքում տեղի ունեցած թալանից, աւերածութիւններից: Վրաց եւ մահմեդական բնակչութիւնը չունէին հայերի նման հարիւր հազարաւոր փախստականներ, ծնողազուրկ երեխաներ, որոնց գոյատեւման եւ վերաբնակեցման համար անհրաժեշտ էին մեծ նիւթական միջոցներ: Ի տարբերութիւն հայերի, ԲՄԲԸՆ ունէր զգալի նիւթական միջոցներ եւ շնորաւորութիւններ, քանի որ Կովկասի մահմեդական բնակչութիւնը ենթակայ չէր զօրակոչի: Դա նշանակում է, որ տղամարդիկ չարունակում էին վարել իրենց տնտեսութիւնը եւ նրանց ընտանիքները չէին գտնուում հայ բնակչութեան նման ընկերային-տնտեսական ծանր վիճակում: Այնուամենայնիւ, Հայ Առաքելական Եկեղեցին եւ ԿՀԲԸ, ապա նաեւ Համա-ուսաստանեան Քաղաքների Միութեան Կովկասեան Բաժանմունքը (ՀՔՄԿԲ) միջոցներ էին տրամադրում Տրապիզոնի եւ Նահանգի փրկուած բնակչութեան գոյատեւման համար: Այսպէս, 1916 Մարտի 3ին Գէորգ Ե. կաթողիկոսը հրահանգում է Վրաստանի Հայոց Թեմի Առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոս Մովսիսեանին 5000 ուռլի «փոխադրել Բաքում Տ(եղ) Մեսրոպ աւագ քահանայ Մելեանին, որպէսզի Տրապիզոնի գրաւելուց յետոյ գործադրուի այնտեղի ու ծովամերձ շրջանների ազատած հայ թշուառների կարիքների վրայ»¹⁴:

Բաթումից Մեսրոպ աւագ քահանան տեղեկացնում է, որ Ռիզէի շրջակայքում «մեր զօրքի առաջխաղացման ժամանակ նկատուել են մոր սպանուած հայերի դիակներ»¹⁵:

ԿՀԲԸ Բաթումի մասնաճիւղը կարողանում է ստանալ Պրիմորսկեան Զոկատի (Կովկասեան Առաջին Բանակային Կորպուս) հրամանատար, զօրավար Վ. Պ. Վիստովի թոյլտուութիւնը՝ Ռիզէ մուտք գործելու, հայ որբեր յայտնաբերելու եւ Բաթում տեղափոխելու համար: ԿՀԲԸՆ տրամադրում է 30000 ուռլի Բաթումում եւ Կորուլեթիում տրապիզոնաբնակ հայերի համար ապաստարաններ հիմնելու համար¹⁶:

1916 Ապրիլի 5ին Պրիմորսկեան Զոկատը եւ Սեւ Մովեան Իւզմական Նաւատորմը գրաւում են Տրապիզոն քաղաք-նաւահանգիստը: Le Temps թերթի հաղորդման համաձայն, քաղաքում գտնուել են «50 հայ որբ, 15 կին եւ մօտաւորապէս 1000 տղամարդ, որոնք քարքուռ էին հարեւան գիւղերում»¹⁷: Մա առաջին դէպքը չէր, երբ ուսու ծովայինները փրկում էին հայերին: Դեռեւս 1915

Սեպտեմբերի 24ին Գէորգ Ե- կաթողիկոսը դիմում է Սեւ Մովսէս Ռապմական Նաւատորմի հրամանատար, ծովակալ Ա. Ա. Էրերզարտին, խնդրելով աջակցել Տրապիզոնի Կովաստա-Շանէ բնակավայրի հայերին, որոնք գտնուում են ծանր վիճակում։ Մովակալի հրամանով ռուսական ռազմաւաւերը յայտնուում են Վեհափառի նշած վայրում, սակայն ապարդիւն։ Նրանց չի յաղդուում տեղում յայտնարեւել բնակավայրից որեւէ մէկին¹⁸։

Կազմւում է Կովկասեան Ռազմական Երջանի Տրապիզոնի Ամրացում Գօտին (Trapezundskiy Ookrepiyenniy Rayon Kavkazskogo Ogrooka)։ Նրա պետ է նշանակւում զօրավար Ա. Վ. Շուարցը։ Սկսւում է պաշտպանական ամրութիւնների կառուցումը։ Տրապիզոնում ռուսական վարչակարգն ամրապնդելու նպատակով նշանակւում է ռուսիկանապետ, իրեն ենթակայ վեց օգնականներ՝ պրիստաւներ¹⁹, 12 թաղային հսկիչներ եւ 120 ռուսիկաններ²⁰։

Զինուորական իշխանութիւնների թոյլտուութեամբ Ռիզէում գտնուող յանձնախումբը տեղափոխւում է Տրապիզոն։ 1916 Ապրիլի 19ին զօրավար Լիսխովը պաշտօնապէս արտօնում է Հայկական Կոմիտէին դործելու Տրապիզոնում։ Ապրիլի 26ին Տրապիզոնում հիմնւում է Հայկական Կոմիտէ, որը գլխաւորում է Մեսրոպ աւագ քահանան²¹։ Հայկական Կոմիտէն պէտք է զբաղուէր ոչ միայն ողջ մնացած հայերի փրկութեամբ, այլեւ սպանուած կամ արքորուած հայերի եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու լքուած գոյքի հաշուառման ու տնօրինման խնդիրներով²²։

Ապրիլի 21ին Կոմիտէի անդամները սկսում են հայերին պատկանող շինութիւնների եւ գոյքի հաշուառումը։ Բացի հայերից, Յանձնախումբում ընդգրկւում են տեղացի բնակիչներից Անաստաս Լէոնդիդին (ազգութեամբ յոյն) եւ Աղա Իսմայիլը (մահմեդական)։ Նրանք պարզում են, որ Թուրքական իշխանութիւնները հայերին պատկանող շէնքերի մի մասը, ինչպէս օրինակ Սարգիս Տօղրամանձեանի խանութը, վաճառել են տրապիզոնաբնակ մի թուրքի²³։

ՀՔԱԿԲԸ Տրապիզոն է գործուղում Բոխչէ Ե. Մինասեանին՝ բնակչութեան բուժօգնութիւնը կազմակերպելու նպատակով²⁴։

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի որոնողական աշխատանքների արդիւնքում յայտնաբերւում են մահմեդականների տներում գտնուող 200 ծնողագուրի երեխաներ²⁵։ Նրանց մեծ մասը տեղափոխւում է Բաթում, մի մասն էլ ապաստանում է ազգակիցների մօտ։ Փոքրաթիւ որբեր տեղաւորւում են Տրապիզոնում ՀՔԱԿԲի հիմնած որբանոցում²⁶։

Հայկական Կոմիտէն հաշուառում է Տրապիզոն քաղաքում հայերի ունեցած անշարժ գոյքը։ Նախնական ռուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ հայերին պատկանող 426 տներից 131ն ամբողջութեամբ քանդուած են, իսկ 101ը՝ կիսաքանդ։ Հայերն ունեցել են 141 խանութ²⁷։ Տների ու խանութների մի մասն ամբողջութեամբ թալանուած կամ աւերուած էր երիտթուրքական իշխանութիւնների եւ տեղական մահմեդական բնակչութեան կողմից։

Հայկական Կոմիտէի ռուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ քաղաքի հայերին պատկանող եւ բարուօք վիճակում գտնուող 200-250 տներ կարելի է վարձակալութեամբ տալ ամսեկան 15-20 ռուբլի վճարով։ Նմանապէս Կոմիտէն որոշում է վարձակալութեան յանձնել 150-200 խանութները՝ իւրաքանչիւրը ամսական 25-30 ռուբլով։ Նախատեսւում էր վարձակալուած տներից եւ խանութներից վեց ամսուայ համար ստանալ համապատասխանարար 23800 եւ

28000 ուուրլի²⁸։ Այսպէս, Կոմիտէի կողմից վարձակալութեան է տրուում բողոքական համայնքին պատկանող տունը, ուր գտնուում էր Վահան Ժամկոչեանի վարսաւիրանոցը²⁹։ Նշուած գումարներն օգտագործուելու էին ողջ մնացած Հայ բնակչութեանն օգնելու համար։

Ռուսական զօրքի առաջխաղացումը հնարաւորութիւն է տալիս Նահանգի դժուարամատչելի վայրերում ապաստանած Հայ բնակչութեան բեկորներին գալ Տրապիզոն։ Քաղաք էին գալիս օրական 200-300 Հայեր։ Քանի որ Տրապիզոնում պարէնի եւ առաջին անհրաժեշտութեան պարագաների խիստ կարիք կար³⁰, ուստի տրապիզոնցիներին տեղափոխում էին Ռուսաստան։ Սուխումի Տրապիզոնցիների Կենտրոնական Յանձնաժողովի կատարած վիճակագրութեան համաձայն՝ Կովկասում եւ Ղրիմում ապաստանել էին Տրապիզոն քաղաքի եւ վիլայէթի 20000 Հայեր³¹։

Մարտի 26ին Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի նախագահ Մեսրոպ աւագ քահանան մամուլի միջոցով դիմելով Հայրենակիցներին, կոչ է անում կատարել դրամական փոխանցումներ եւ հազուաու ուղարկել ջարդերից փրկուած տրապիզոնցի Հայերի համար³²։

1916 Մայիսին Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէն հնարաւորութիւն է ունեւնում կատարել նոր վիճակագրութիւն եւ Հայերի ունեցուածքի հաշուառում³³։

Գիւղերի անունները	Հայերի թիւը պատերազմից առաջ		Ողջ մնացած Հայերի թիւը				
	Տուն	Հայ	Տղամարդ	Կին	Տղ.	Աղջ.	Գումար
1. Տրապիզոն քաղաք	1200	8000	13	25	35	19	92
2. Սիւրմենէ	80	630	17	10	6	6	39
3. Սիֆթէր	33	265	2	-	1	-	3
4. Ապիոն	40	300	18	5	2	2	27
5. Սամերա	24	190	2	-	-	-	2
6. Ֆիրինդուտ	25	200	1	-	-	-	1
7. Կալաֆկա	56	390	20	8	-	4	32
8. Քիան	30	178	1	-	-	-	1
9. Տրոնա	9	80	3	-	-	-	3
10. Շանա	38	280	30	9	1	1	41
11. Կիւչանա	43	365	3	-	-	-	3
12. Աֆիանըղ	18	110	-	-	-	2	2
13. Սամարուքաս	21	170	19	6	2	2	29

14. Ճողարա	35	265	2	2	-	-	4
15. Սկաֆիա	28	200	5	6	2	1	14
16. Կրոմելա	40	235	4	2	2	2	10
17. Ջեֆանոս	59	365	2	2	-	-	4
18. Անիֆա	23	210	1	1	6	-	8
19. Տելիպալթա	10	60	1	-	-	-	1
20. Թոփալլի	7	70	8	1	2	1	12
21. Վերանա	23	180	8	-	3	1	12
22. Կրոպի	30	210	8	1	4	4	17
23. Մուկա	3	10	1	1	4	-	6
24. Թոց	25	200	7	3	5	5	20
25. Մինալլի	7	35	1	-	1	-	2
26. Մանգիլէր	9	50	1	-	2	-	3
27. Միմերա	20	150	2	-	-	1	3
28. Նոթաժանա	13	120	6	1	2	-	9
29. Պարիան	22	180	7	2	2	3	14
30. Տիուրանոլ	5	35	1	-	-	-	1
31. Ջիզաքսա	33	125	2	-	-	-	2
32. Լազանա	25	270	1	-	-	-	1
33. Ագրոյ	40	370	3	-	-	-	3
34. Օլասա	8	50	5	-	1	-	6
35. Մահմադ	8	55	-	6	-	1	7
36. Իլէ	20	190	-	1	-	-	1
37. Սիաներա	2	15	3	-	-	-	3
38. Ագրիտ	15	150	13	3	-	-	16
39. Արզալիա	7	35	-	-	-	3	3
40. Կիլաթ	7	50	1	-	-	-	1
41. Մալա	50	300	2	-	-	-	2

42. Կապարոն	25	250	-	-	-	-	-
43. Զազուրդիս	30	250	-	-	-	-	-
44. Կապան	20	200	-	-	-	-	-
45. Օիֆրիկա	18	150	-	-	-	-	-
46. Սաթարիս	10	130	-	-	-	-	-
47. Այլեւայլ տեղացիներ	-	-	14	9	14	9	46
Ընդհանուր	2295	16343	238	104	99	65	506

Ներկայացրած աղյուսակից երևում է որ Տրապիզոն քաղաքում Հայ բնակչությանն ունեցել է 1200 տուն. ողջ են մնացել 92 հոգի. Նահանգի 46 հայկական գիւղերի բնակչությունից ողջ են մնացել 368 հոգի. Նրանց են միացել այլ վայրերից փրկուած 46 հոգի³⁴: Հասկանալի է, որ այս վիճակագրությունը ամբողջական չէ եւ չի ներկայացնում քաղաքի եւ Նահանգի բնակչության եւ անշարժ գույքի ստոյգ թուաքանակը, որը եղել է մինչեւ պատերազմը եւ տեղահանութիւնը: Այնուամենայնիւ, Հայկական Կոմիտէն որոշակի աշխատանքներ է կատարել Հայ բնակչության թիւը, գոյքը - թէկուզ եւ մօտաւոր - ճշտելու համար: Կոմիտէն շարունակում է հաշուառել եւ գոյքագրել հայապատկան շինութիւնները՝ տներն ու խանութները իր յետագայ գործունէութեան ընթացքում: Այսպէս, 1916 Ապրիլի 21ի դրութեամբ հաշուառուել է 142 չէնջ³⁵:

Եռնիսի 19ին Մեսրոպ աւագ քահանան Տրապիզոնի Ս. Աստուածածին եկեղեցում պատարագ է մատուցում, որի ընթացքում «մաքոց ազատուած Տրապիզոնցիները, մանաւանդ կամայք ու աղջկաները, շարունակ արտասուքներ էին գլորում. հոգեհանգստին կամանց հետտերիկան (Ջղացեցում - Ռ.Ս.) բռնեց. քանիսին եկեղեցուց դուրս տարան»³⁶: Քահանան յայտնում է նաեւ ուրախալի նորութիւն՝ չորս ամուսնութիւնների մասին, որոնց արարողութիւններն ինքն է կատարել: Նա գրում է, որ տեսարանը «սաստիկ սրտաշարժ էր ու յուզումնալից. հարսներից մէկը սեւ էր հագած ... հարազատները կորցրած լինելու պատճառով»³⁷:

Հայկական Կոմիտէի կողմից նպաստներ են տրուել անապահով ընտանիքներին, կամ անհատ անձանց³⁸:

Տրապիզոնի առողջապահական պայմանները խիստ անբաւարար էին: Քաղաքի աղբիւրներն այն աստիճանի էին աղտոտուած, որ հնարաւոր չէր օգտուել այդ ջրերից: Զուրը բերում էր այլ վայրերից եւ կուժն արժէր 20 կոպէկ: Ինչպէս հաղորդում է Մեսրոպ աւագ քահանան. «մաք, շաքար, աղ գտնել սպառուած են համարում, կանաչեղէն անգամ չի ճարում, դատարկ ամայի տներ - որքան կամիր»³⁹: Չնայած առկա ծանր ընկերային-տնտեսական պայմաններին, Ռուսաստանում ապաստանած տրապիզոնաբնակ հայերը ձգտում էին վերադառնալ եւ վերաշինել քանդուած օջախները, սակայն Կովկասի փոխարքայ, մեծ իշխան Ն. Ն. Ռումանովն արգելել էր հայերի մուտքը Տրապիզոն⁴⁰: Եւ դա այն դէպքում, երբ Տրապիզոնում եւ շրջակայ վայրերում

կառուցւում էին պաշտպանական տեղամասեր, իսկ հայերի վերադարձը կը նպաստէր, որ ռուսները ունենային աշխատանքային ոյժ, իսկ հայ գիւղացին նրանց ապահովէր անհրաժեշտ սննդամթերքով:

Հայկական Կոմիտէն քայլեր է ձեռնարկում ստանալու «Ռեփի» Ընկերութեան պահեստներում պահուող եւ բռնագաղթուած հայ վաճառականներին պատկանող ծխախոտը: Կոմիտէն ցանկանում էր ծխախոտը վաճառել եւ գոյացած գումարն օգտագործել ողջ մնացած հայերին օգնելու, որբերին ապաստան տալու եւ այլ կենսական խնդիրների համար: «Ռեփի» Ընկերութիւնը տեղեկացնում է, որ իր մթերանոցում 151 հակ՝ 10021 կգ. ծխախոտ կայ, որոնք պատկանում են հայերին: Ընկերութիւնը, սակայն, չի կարող նշուած ծխախոտը յատկացնել, քանի որ «Թիւրք կառավարութիւնը մեկնող հայերու ստացուածքին եւ անոնց բուն տէրերուն վերադարձին վերաբերեալ հրատարակուած օրէնքին համաձայն, հայ մշակողներու եւ վաճառականներու վերոգրեալ ապրանքներն թիւրք կառավարութիւնն տէր դարձած ու մեզ յանձնած է ի պահ»:⁴¹ Նշուած պատասխանից հետեւում է, որ «Ռեփի» Ընկերութիւնը «ամառայն սրբաթեամբ» կատարում է Տրապիզոնը լքած օսմանեան իշխանութիւններին հրամանը, ելնելով սեփական շահերից:

Կոմիտէի աշխատանքներն օրէցօր աւելանում էին: Բանն այն է, որ քաղաքում թողնուած հայ բնակչութեան գոյքը պահանջում էր ամէնօրեայ հսկողութիւն եւ հաշուառում: Այդ իսկ պատճառով Կոմիտէում աշխատողների թիւն աւելացւում է: 1916 Յուլիսի 1ի դրութեամբ, բացի մշտական հինգ անդամներից, կային եւս 17 հոգի, որոնց թւում՝ հաշուապահ, երկու գրագիր, պահեստների երկու կառավարիչներ, տասներկու պահակներ եւ առանձին յանձնարարութիւններ կատարող: Կոմիտէի վեց ամսուայ գործունէութեան համար անհրաժեշտ էր 17070 ռուբլի⁴²:

1916 Օգոստոսին Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի նախագահի պաշտօնում, հիւանդացած Մեսրոպ աւագ քահանային փոխարինում է մասնագիտութեամբ իրաւաբան Արշակ Առաքելեանը⁴³: Վերջինիս նշանակումը պայմանաւորուած էր նրանով, որ անհրաժեշտ էր կարգաւորել գոյքի եւ կալուածների հետ կապուած խնդիրները, ինչպէս նաեւ պէտք էր օգնել վերադարձողներին իրաւաբանական խորհրդատուութեամբ, որը կ'օգնէր նրանց լուծել իրենց գոյքի հետ առաջացած խնդիրները:

Տրապիզոնի մարացուած չլրջանապարէտի հրամանով բանակի կարիքների համար բռնագրաւում են քաղաքի հայերին պատկանող իրեր: Հայկական Կոմիտէն, ելնելով ռազմական անհրաժեշտութիւնից, տրամադրում է պահանջուած իրերը, սակայն կազմելով դրանց ցուցակը եւ արժէքը⁴⁴:

Տրապիզոնի եւ Նահանգի ողջ մնացած բնակչութիւնը, գտնուելով բարոյաճոգեբանական ծանր վիճակում, այնուամենայնիւ, իր մէջ ոյժ էր գտնում վրէժխնդիր լինել ջարդարարներից եւ փրկել թուրքերի տնէրում բռնի պահուող հայ կանանց, աղջիկներին եւ երեխաներին: Կազմւում է 40 հոգուց բաղկացած խումբ, որը յարձակումներ էր գործում հակառակորդի վրայ: 12ից 15 տարեկան ութ պատանիներ եւս կազմել էին իրենց մարտախումբը, որը եւս շարունակաբար յարձակւում էր թշնամու վրայ⁴⁵:

Հայերը նոյնիսկ կարողանում են աջակցել ռուսական հրամանատարութեանը թուրքական զօրքերի դէմ մղուող մարտական գործողութիւններում:

Նրանք, լինելով տեղացիներ, լաւ գիտէին նահանգը եւ յաճախ կատարում էին հետախուզական բնոյթի առաջադրանքներ: Սամսոնի կատարածներէց փրկուած վաթսուն հայեր Տէր Խորէն քահանայի եւ Արքահամ Խաչատրեանի գլխաւորութեամբ ապաստանելով լեռներում մարտեմ էին մղում թուրքական կանոնաւոր ստորաբաժանումների դէմ: Տեղեկանալով Տրապիզոնի գրաւման մասին, նրանք կարողանում են կապ հաստատել ռուսական հրամանատարութեան հետ: Թուռները նրանց տալիս են 120 միւսուր զէնք եւ 92 նռնակ: Թուրքական հրամանատարութիւնը տեղեկանալով հայերի ստացած զինամթերքի մասին, նրանց դէմ է ուղարկում 700 զինուորից կազմուած ջոկատ: Հակառակորդը հայերին առաջարկում է յանձնուել, խոստանալով խնայել նրանց, սակայն մերժում ստանալուց յետոյ, անցնում է յարձակման: Հայերն իրենց ուժերը բաժանում են երեք մասի եւ կազմակերպում են պաշտպանութիւն: Աջ պաշտպանական տեղամասի հրամանատարն էր Զիլ Յովհաննէսը, կենտրոնականին՝ Միքայէլ Զէյթունեանը, իսկ ձախինը՝ Խաչիկ Կարակէօզեանը: Հայերի կազմակերպուած դիմադրութիւնը հարկադրում է թուրքերին նահանջել⁴⁰:

Պրիմորսկեան Զոկատի հրամանատարութիւնը նախաձեռնում է հակառակորդի կուտակած պարէնի պաշարների ոչնչացումը: Տեղեկանալով, որ Թերմէ գիւղի պահեստներում եւ համանուն գետի գետաբերանում գտնուող առագաստանաւերում կալ զգալի քանակութեամբ ցորեն, ռուսները որոշում են դրանք ոչնչացնել: Մի խումբ տրապիզոնաւրակ հայ հետախուզներ ասի են հանում Թերմէի գետաբերանում: Նրանք պարզում են, որ գետում կան 50ից ասելի առագաստանաւեր բեռնուած ցորենով: Բացի այդ, Թերմէ գիւղում կային ցորենի խոշոր պաշարներ: Նշուած ցորենը նախապատրաստուած էր ուղարկել գործող թուրքական բանակ: 1916 Հոկտեմբերի 20ին ռուսական երեք ականակիր եւ մէկ բեռնանաւ մօտենալով Թերմէի գետաբերանին ասի են իջեցնում 40 աշխարհազորայիների եւ տեղացի 150 հայ կամաւորների: Նրանց են միանում նաեւ հայ հետախուզները: Թերմէ գիւղը գրոհում են նաեւ հայկական ուժերը: Նրանք առաջին հերթին կտրում են հեռագրաթելերը եւ հեռախօսաթելերը: Գրոհի ազդանշանը լինում է նրանց կողմից պարզուած դրօշակներ: Դիւերսիոն «հետախուզական ստորաբաժանումը կարողանում է կոտրել հակառակորդի պաշտպանութիւնը եւ ոչնչացնել գիւղի հացահատիկի պահեստները եւ նոյնիսկ ցորենով բեռնուած 20 առագաստանաւ, բերել Տրապիզոն»⁴¹:

Տրապիզոնի Կոմիտէն նաեւ զանազան անհրաժեշտ իրեր էր տրամադրում Տրապիզոնի ամրացուած շրջանի զօրամասերին: Այսպէս, 1916 Յուլիսի 1-1917 Յունուարի 1 ժամանակահատուածում բանակի կարիքների համար տրամադրում են 92000 ռուբլու զանազան առարկաներ եւ կենցաղային իրեր⁴²:

Վաճ-Տոսպը յայտնում է, որ Մեսրոպ ասագ քահանան «նշանակուել է հայոց ղեկավար իշխանութեան մերկայացուցիչ Տրապիզոնում եւ այս օրերս կը մնկնի իր պաշտօնատեղին...»⁴³: Նման նշանակումը պայմանաւորուած էր Տրապիզոնում ստեղծուած լարուած դրութեամբ, երբ 1916 Նոյեմբերին խաթարուած է Հայկական Կոմիտէի նորմալ գործունէութիւնը: Տրապիզոնի ոստիկանական բաժանմունքին է դիմում ոմն Ալեքսանդր Կալամկարովը (Կալամկարեան), եւ յայտնում Հայկական Կոմիտէի անդամների կողմից կատարուած չարաշահումների մասին: Նոյեմբերի 18ին ոստիկանական բաժանմունքի

պետ, զնդապետ Դինգան պահանջում է Տրապիզոնի ոստիկանապետից հետաքննել եւ զեկուցել⁶¹ :

Կալամկարովյն իր յայտարարութիւնում նշում է, որ Հայկական Կոմիտէի անդամներն օգտուելով զօրավար Լիսիտովի կողմից տրուած լայն լիազօրութիւններից, չեն դիմանում դալթակզութեանը եւ «Փայ որբեր որոնելու փոխարէն, որը գլխաւոր պատճառն էր Կոմիտէի հիմնման համար, իրենց ողջ ուշադրութիւնը կենտրոնացրեցին ... ունեցուածքի իւրացման վրայ»⁶² :

Հիմք ընդունելով Կալամկարովի յայտարարութիւնը, Տրապիզոնի ոստիկանապետը առաջին տեղամասի վերակացուն հրամայում է կնքել Հայկական Կոմիտէի գրադեցրած չէնքը եւ պահեստը, հսկողութիւն սահմանելով վերջինիս վրայ⁶³ : Նշուած կարգադրութեան հետեւանքով դադարեցւում է Կոմիտէի գործունէութիւնը, որը բացասաբար է անդրադառնում որբերի որոնման եւ նրանց Ռուսաստան տեղափոխման գործին: Փաստօրէն, ռուսական իշխանութիւնները հաւատ ընծայելով Կալամկարովի անհիմն եւ անփաստացի ամբաստանութիւններին, հրամայում են դադարեցնել Կոմիտէի աշխատանքները:

Տարապիզոնի ոստիկանութեան կողմից կատարուած հետաքննութիւնը որեւէ արդիւնք չի տալիս: Կոմիտէի գործունէութիւնը վերսկսելու նպատակով, ԿՀԲԸի կողմից Տրապիզոն է գործուղւում, մասնագիտութեամբ իրաւաբան Արշակ Առաքելեանը: 1916 Հոկտեմբերի 16ին նա պաշտօնապէս դիմում է Տրապիզոնի ամրացուած չրջանի պետին, խնդրելով թոյլատրել վերաբացելու նոր «Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէ»: Առաքելեանն ուղղուած խնդրագրում ներկայացնում է Կալամկարովի ամբաստանութիւնների անհիմն լինելը եւ խնդրում հաստատել նոր Կոմիտէի կազմը եւ միաժամանակ թոյլատրել զբաղեցնել Կոմիտէի չէնքը, տնօրինել իրենց պատկանող դրամական միջոցները, պահեստը եւ վերադարձնել ռուսագրաւուած ընթացիկ դրացիներ: Ինչպէս նշում է Առաքելեանը, Կոմիտէն բաղկացած է լինելու հինգ անդամներից եւ չորս թեկնածուներից, այն գլխաւորելու է ինքը՝ Առաքելեանը⁶⁴ :

Հոկտեմբերի 16ին Առաքելեանը եւ Ա. տեղամասի վերակացուն կատարում են Ս. Աստուածածին եկեղեցու դռքի ցուցակադրում: Գոյթագրւում են 42 առարկայ, որոնց ընդհանուր արժէքը կազմում է 305 ռուբլի 50 կոպէկ⁶⁵ :

1917 Յունուարի 20ին Հայկական Կոմիտէն դիմում է Կովկասի փոխարքայ, Ռոմանովին, յայտնելով, որ Տրապիզոնի աքսորուած կամ սպանուած Հայ փառապանների պահպաններում կայ մեծ քանակութեամբ մթերուած ծխախոտ: Կոմիտէն խնդրում է փոխարքային հրամայել «Խեփի» Ընկերութեանը, որպէսզի վերջինս հայերին պատկանող ծխախոտը յանձնի Կոմիտէին⁶⁶ :

Հայրենի գիւղեր վերադարձած հայերին սպառնում էր սովի վտանգը: Յատկապէս ծանր վիճակում են գտնուում Տրապիզոնի մերձակայ գիւղերը: Ռուս զօրքերն իրենց պարէնի պաշարները ամբողջացնելու նպատակով, առաջին հերթին հաւաքել էին մերձակայ գիւղերի ցորենը: Այսպէս, Պարիան գիւղի երկու հազար փութ ցորենից ոչինչ չէր մնացել: Ինչպէս նշուած է Հայկական Կոմիտէին ներկայացուած գրութիւնում՝ «Այսօր երկրագործական աշխատանքի ժամանակն է, [գիւղացիները] ոչինչ չունին, որ նոյնիսկ իրենց արտերը մշակելով զբաղին եւ յառաջիկային հացի կարօտութիւն չքաշեն»⁶⁷ :

1917ի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը որոշ դրական տեղաշարժեր է առաջացնում Տրապիզոնի հայութեան համար: Վերացւում են փոխարքայու-

Թեան կողմից քաղաք եւ ազատագրուած նահանգ Հայերի վերադարձի հետ կապուած արգելքները: Հայ բնակչութիւնը հնարաւորութիւն է ունենում աստիճանաբար վերականգնել քանդուած օջախները եւ ձեռնամուխ լինել գիւղատնտեսական աշխատանքներին: Գոյքի վերադարձի հետ առաջանում են մի շարք խնդիրներ: Ինչպէս հաղորդում են 1917 Մարտի 9ին Գէորգ Ե. կաթողիկոսին ուղղուած նամակում Սուխումում ապաստանած եւ հայրենակիցների կողմից լիազօրուած Գրիգոր Յովսէփեանը եւ Արամ Յակոբեանը՝ երիտթուրքական իշխանութիւնները Հայերի գոյքին տիրացած մահմեդականներին յանձնել են գոյքի տնօրինման իրաւունք, որը վաւերացուած էր համապատասխան փաստաթղթերով: Յովսէփեանը եւ Յակոբեանը առաջարկում են կաթողիկոսին հնարաւորութիւն ստեղծել, որպէսզի իշխանութիւնները թոյլատրեն որ իւրաքանչիւր ընտանիքից մէկական հոգի վերադառնայ Տրապիզոն եւ տնօրինի գոյքը⁶⁸: Նման անհանգստութիւնը բացատրուում էր նրանով, որ Տրապիզոնի ռուսական իշխանութիւնները տեղեակ չէին երիտթուրքական իշխանութիւնների նման կեղծարարութեանը եւ գոյքի հետ կապուած վէճը կարող էին լուծել յօգուտ մահմեդականների: Միաժամանակ, Տրապիզոնում պաշտօնավարում էին ռուսական ինքնակալութեանը հաւատարիմ աստիճանաւորներ, որոնք շարունակում էին կայսերական քաղաքականութիւնը եւ զանազան խոչնդոտներ էին յարուցում հայրենիք վերադարձող Հայերի նկատմամբ: Բացի այդ, փորձում էին արհեստականօրէն նուազեցնել Հայերի թուաքանակը նահանգում եւ քաղաքում: Այսպէս, Armianskii Vestnikh (Հայկական լրատու) թղթակիցը յայտնում է, որ Տրապիզոնում հրատարակուող Trapezundskiy Voyennii Listok (Տրապիզոնի զինուորական թերթիկ) թերթը, կիրակնօրեայ համարներում տպագրում է պատմական ընդլիկ յօդուածներ՝ «Սի քանի խօսք Փոքր Ասիայի քրիստոնէական հոգեւոր մասին», «Տրապիզոնի անցեալը» եւն.: Armianskii Vestnikh թղթակիցը նշում է, որ լոյս է տեսել նշուած թերթի քսանութ համար, սակայն այնտեղ ոչ մի խօսք չի ասոււմ Հայաստանի եւ Հայերի մասին: Միայն Trapezundskiy Voyennii Listokh N 24ում տրուում է վիճակագրական փոքրիկ տեղեկութիւն, համաձայն որի Տրապիզոնի շրջանում բնակուում են ընդամենը 165 հայ: Ըստ Armianskiy Vestnikh թղթակցի՝ «Թերթը (Trapezundskiy Voyenniy Listokh - Ռ-Ս-) այնպիսի տպաւորութիւն է թողնում, կարծես թէ Փոքր Ասիայում Հայաստան ընդհանրապէս գոյութիւն չունի»⁶⁹:

Անուամենայնիւ, իշխանութիւնների վերաբերմունքը սկսում է աստիճանաբար փոխուել: 1917ի դրութեամբ Տրապիզոնում բնակուում էր 1500 հայ⁷⁰: Եւրոպականում է նահանգի Հայ բնակչութեան հաշուառումը:

Կեանքի միջոցների համեմատական բարելաւումը հնարաւորութիւն է ստեղծում վերանորոգել Տրապիզոնի Ս. Աստուածածին հայկական եկեղեցին եւ կից տունը, որի համար պահանջուում է 4200 ռուբլի: Նաեւ հարց է բարձրացւում նոր շինութիւն վարձակալելու, որը հնարաւորութիւն կը տայ այնտեղ տեղափոխել ՀՔՄԿԻՐի որբանոցում գտնուող որբերին⁷¹:

Հայ որբերին կրենց օժանդակութիւնն են ցուցաբերում ոչ միայն Տրապիզոնի Հայկական կոմիտէն, այլեւ անհատ անձինք եւ ռուսական բանակի Տրապիզոնում ծառայող Հայ զինուորները: Վերջիններս որբերի համար հանգանակել էին 88 ռուբլի⁷²: ՀՔՄԿԻՐ Տրապիզոնի մասնահիւղից ամսական ստացւում էր 2800 ռուբլի գաղթականներին նպաստ տալու համար⁷³, բոլշև Բրոֆիմովը

որերի համար տրամադրում է 25 ռուբլի⁶⁴ : Գաղթականների կարիքները բա-
նարարելու նպատակով վաճառուել է նուիրարերուած 50 հատ ոսկեդրամ, ո-
րոնց ընդհանուր արժէքը կազմել է 1350 ռուբլի⁶⁵ :

1917 Մարտի 10ին ԿՀԲ Ընկերութեան ուղարկուած զանազան ապրանք-
ների վաճառքից ստացուել է 1784 ռուբլի 42 կոպէկ գումար⁶⁶ , որը եւս տրա-
մադրուել է հայ գաղթականների եւ որերի կարիքներին:

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէն իր գործունէութիւնն ապահովելու
նպատակով վարձակալութեան է տալիս հայերին պատկանող տները: Այդ
նպատակով կնքուում են համապատասխան պայմանագրեր, որտեղ նշուում է
տանտիրոջ անուն-ազգանունը, ամսեկան գումարը⁶⁷ : Միհրդատ Սրապիոն-
եանի տունը 1917 Սեպտեմբերին վարձակալութեան տալով ստացուել է 35
ռուբլի⁶⁸ : Խանութների վարձակալութիւնը աւելի թանկ արժէր՝ ամիսը 250
ռուբլի⁶⁹ : Հաւաքուած գումարների մի մասը փոխանցուում էր դրամատուն եւ
Կոմիտէն օգտուում էր նշուած գումարի տոկոսներից⁷⁰ :

Միաժամանակ ժառանգորդներին են յանձնուել տներում եղած ապրանք-
ները: Այսպէս, 1916 Յուլիսի 20ին կազմուած արձանագրութիւնից պարզուում է,
որ Վան քաղաքի բնակիչ Յակոբ Տէր Յակոբեանին են տրուել նրա դստեր Շու-
շանիկ Քիլերեանին պատկանող իրեր, ընդհանուր՝ 171 ռուբլի արժէքով⁷¹ :

Հայկական Կոմիտէն 1917 Յունուարի 7ից մինչեւ Փետրուարի 3ը ռուսա-
կան դրամատուն իր հաշուհամարին է տեղափոխել 32000 ռուբլի, որոնք հա-
ւաքուել են տների վարձակալման, գոյքը վարձով տալու կամ վաճառելու մի-
ջոցով⁷² : Անհասկանալի է, թէ ինչու դրամական զգալի պահանջներ ունեցող
Կոմիտէն նման զգալի քանակութեամբ գումար է փոխանցել:

1917 Մարտի 16ին Վաճան Մալէգեանը Կահիրէից ուղարկուած նամակում
Տրապիզոնի հայ եկեղեցու թաղական խորհրդին յայտնում է, որ իր կողմից
դիմումներ են արուել Գէորգ Ե. Կաթողիկոսին, Մեսրոպ աւագ քահանային,
Մշակ թերթին, խնդրելով տեղեկութիւն յայտնել իր քրոջ՝ Մարի Արապեանի
մասին: 1915ի ամռանը նա եւ իր ամուսինը՝ Կաթակ աղան տարագրուել են
Տրապիզոնից Սիրիա: Մեծ դժուարութիւններով յաջողուել է Մ. Արապեանին
տեղափոխել Իզմիր՝ ազգականների մօտ: Բռնագաղթի ընթացքում մահացել է
ծծկեր երեխան: Երեք աղջիկները՝ Նինան, Սիրանոյշն ու Հերանոյշը գտնուում
են Չարշամպայում⁷³ :

Տրապիզոնի եւ Նահանգի քայքայուած տնտեսութեան հետեւանքով զգաց-
ուում էր առաջին անհրաժեշտութեան պարագաների սուր կարիք: 1917 Ապրիլի
10ից Հայկական Կոմիտէի անդամների համար սահմանուում է ամսեկան հե-
տեւեալ աշխատավարձը՝ նախագահ՝ Արշակ Առաքելեանին՝ 300 ռուբլի, ան-
դամներ՝ Ներսէս Դաւթեանին՝ 130 ռուբլի, Խաչիկ Ալոբեանին՝ 125, իսկ Խոս-
րով Սարգսեանին՝ 60 ռուբլի: Փաստօրէն Կոմիտէի անդամներին մէկ ամսուայ
համար տրուում է 615 ռուբլի գումար⁷⁴ : Հաշուի առնելով ծանր վիճակը, նշուած
գումարը խիստ անբաւարար էր նրանց բնականոն գործունէութեան համար,
քանի որ գներն օրէցօր աճում էին եւ ռուբլին խիստ արժէզրկուել էր:

1917 Օգոստոսին կայացած Տրապիզոնի քաղաքային մարմնի ընտրութիւն-
ներում ընտրուում են եօթ հայեր⁷⁵ :

Հայկական Կենտրոնական Կոմիտէի լիազօր եւ Տրապիզոնի Հայկական
Կոմիտէի նախագահ՝ Արշակ Առաքելեանը յայտնում է, որ Հոկտեմբերի 27ին

կարինից քաղաք են փոխադրուել ըռնագաղթից փրկուած 54 Հայ կին եւ երեխայ, «որոնք Տրապիզոնի շրջակայքի գիւղերի բնակիչներն են. այդ գաղթականներին Կարինից փոխադրել է [Տրապիզոնի Հայկական] Կոմիտէի նախկին անդամ Պ. Օտապաշեանը»⁷⁶։

Միաժամանակ յաջողուած է Տրապիզոնի ռուսական իշխանութիւններից ստանալ Հայերի լքեալ գոյքը՝ այգիները, հողը, դրամը եւն. տնօրինելու իրաւունքը։

Մեպոնմբերի 27ին, 18 Հայեր, երկարատեւ դեղերումներից յետոյ կարողանում են մօտենալ ռուսական առաջապահ դիրքերին։ Ռուսները սխալմամբ նրանց համարում են լրտեսներ։ Տրապիզոնի ամրացրած չրջանի պետ, գնդապետ Սմիռնովը նրանց հարցաքննելուց յետոյ պարզում է իրականութիւնը եւ ուղարկում Թիֆլիս։ Քանի որ Հայերը թուրքահպատակ էին, նրանց համարում են ռազմադէրի։ Իսկ դա նշանակում է, որ նրանց ուղարկելու են Սիբիր։ Հայերին այդ փտանդից ազատելու յատուկ դիմում է արւում Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի տեղւոյ Միքայէլ Պապաջանովին (Պապաջանեան)⁷⁷։

1917 Հոկտեմբերի 15ին Մեսրոպ աւագ քահանան յայտնում է Հայկական Կոմիտէին, որ Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէն Հոկտեմբերի 10ին հրամայել է «Իեթի» Ընկերութեանը Հայերին պատկանող ծխախոտը յանձնել իրեն, որպէս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ներկայացուցիչ⁷⁸։

1917 Նոյեմբերին Կովկասեան Ռազմաճակատի Ռազմածովային Ուժերի Կոմիտարի Օգնական (տեղակալ) Պարոյր Լեւոնեանը (հաշուղ Զիւռնու որդին) դիմում է Սեւ Մովսի ռուսական նաւահանգիստների պետ Ֆեդորովիչին, պահանջելով շտապ նաւեր տրամադրել թուրքական առափնեայ չրջաններում թաքնուող Հայ փախստականներին։ Լեւոնեանը յայտնում է, որ նշուած խնդրի լուծման համար կ'աջակցի Կովկասեան ռազմաճակատի Պրիմորսկեան Շրջանի հետախուզութեան պետը⁷⁹։

1917 Նոյեմբերի 8ին Մեսրոպ աւագ քահանան դիմում է Պապաջանովին, խնդրելով միջամտել, որպէսզի զինուորականները վերադարձնեն իրենց կողմից օգտագործուող Տրապիզոնի Հայկական դպրոցի շէնքը⁸⁰։

Սակայն Ռուս-թուրքական (Հայկական) ռազմաճակատի քայքայումով ռուսական զօրամասերը սկսում են հեռանալ ռազմաճակատից։ Տրապիզոնում տեղակայուած զանազան հաստատութիւններ, որոնք իրենց գործունէութեան համար գոյք էին վերցրել Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէից, սկսում են վերադարձնել ստացուածը⁸¹։

1918 Յունուարի 19ին Մեսրոպ աւագ քահանան պահանջում է Հայկական Կոմիտէից ներկայացնել հաշուետուութիւն վաճառուած ծխախոտից ստացուած գումարների մասին⁸²։ Իսկ Յունուարի 13ի նամակում քահանան յանդիմանում է Կոմիտէին, որ «յի հոգացել փրկելու ազգային մտաւոր հարստութիւնը-գրադարանը ու այս պատճառով գրադարանի գրքերը զոհ են գնացել քաղական բռնով դալարակամ շէնքում բնակած զինուորների կողմից»⁸³։

Տրապիզոնը հետաքրքրում է նաեւ ամերիկացիներին։ Նրանք նախապատրաստում են այստեղ զգալի գումարներ ներդնել. ինչպէս օրինակ նաւահանգստի ընդլայնման համար։ Միաժամանակ աշխուժանում է յոյն բնակչութիւնը, որը փորձում է տեղում ինքնավարութիւն ձեռք բերել⁸⁴։

Յաւօք, 1918 Փետրուարին սկսուած թուրքական յարձակումը Հնարաւորութիւն չտուեց իրականացնել նախատեսուած ծրագրերը: Անհանգստացած թուրքերի լախնաձաւ յարձակումից, Փետրուարի 13ին, N 5 գրութիւնում Մեսրոպ քահանան տագնապով յայտնում է Կոմիտէի անդամներին՝ «Տրապիզոնը կանգնած է մեծ վտանգի առաջ»: Նա խնդրում է շտապ Բաթում ուղարկել արժէքաւոր⁸⁵ իրերը: Փրկուած եւ հարապատ օջախները վերադարձած տրապիզոնցի հայերը ստիպուած էին կրկին ապաստանել Ռուսաստան⁸⁶:

Հասկանալի է, որ ներկայ հրապարակմամբ չենք կարող ամբողջութեամբ լուսաբանել Տրապիզոն քաղաքի եւ նահանգի հայութեան փրկութեան հետ կապուած բոլոր հարցերը: մեր յետագայ ուսումնասիրութիւններում կը փորձենք լրացնել այդ բացը նորայայտ վաւերագրերով, փաստերով եւ տեղեկութիւններով:

Յօդուածում ներկայացուող փաստաթղթերը, բացառութեամբ N 1ից (որը թարգմանութիւն է Տրապիզոնում հրատարակուող թուրքական պաշտօնաթերթից) որոնք պահպանուած են Հայաստանի Ազգային Արխիւում, տպագրուած են առաջին անգամ, ուղղագրական եւ կէտադրական որոշ շտկումներով ու ոճի պահպանմամբ: Փաստաթղթերի վերնագրումը կատարուել է մեր կողմից:

Ա.

Թուրքական Կառավարութեան Պաշտօնական Յայտարարութիւնը
Տրապիզոնի Հայերի Բռնագաղթի Մասին, Եւ «Միութիւն Եւ
Առաջադիմութիւն» Երիտթուրքական Կուսակցութեան Տրապիզոնի
Մշնվներէք Պաշտօնաթերթի Յօդուածը «Ռուսական
Վայրագութիւններ»ի Ամնչութեամբ 13 Յունիսի 1915 թ., Տրապիզոն
1.

Թուրք Կառավարութեան Պաշտօնական Յայտարարութիւնը Տրապիզոնի Հայերին

«Բաւական տարիներէ ի վեր, Օսմանեան բնակչութեան մասը կազմող մեր հայ հայրենակիցները, արտաքին թելադրութիւններու հետեւելով, վնասակար եւ խաղաղութիւնը վրդովող գաղափարներ կը սնուցանեն եւ այս կերպով թէ իրենց հանգստութիւնը եւ թէ օսմանեան հայրենիքին իրենց միւս հայրենակիցներուն գոյութիւնն ու հանգստութիւնը կը խանգարեն եւ արիւմահեղութեանց պատճառ ըլլալ կը համարձակին: Նոյնիսկ հայ ժողովուրդին գոյութեանը եւ այժմ մեր կառավարութեանը հետ պատերազմող թշնամուն աջակցելու կը յանդգնին: Ուստի թէ երկրին պաշտպանութիւնն եւ խաղաղութիւնը պահպանելու համար մեր կառավարութիւնն արտակարգ միջոցներ եւ գոհողութիւններ ստանձնելով, մինչեւ պատերազմին վախճանը բնակելու համար ներքին գաւառներու մէջ կառավարութեան նշանակած վայրերը փոխադրել որոշած է եւ բոլոր օսմանցիներուն վճարականապէս յետագայ յայտարարութիւնը կ'ընէ, որուն պարտաւոր են կէտառկէտ հնազանդի բոլոր օսմանցիները:

1. Ներկայ յայտարարութեանս թուականէն հինգ օր վերջը առիասարակ բոլոր հայերը, ի քացառեալ հիւանդները, թաղերու եւ գիւղերու բաժանումներով պարտաւոր են մեկնիլ ժամդարմներու պաշտպանութեան տակ:

2. Մեկնելու ժամանակ իրենց շարժումն գոյքերէն միասին առնել թոյլատրուած են, բայց անելող գոյքեր, անշարժ կայուածներ ծախել կամ ուրիշներու յանձնելն արգիւրուած է: Որովհետեւ տեղափոխութիւնը ժամանակատրուայուն պատճառաւ, այն բոլոր գոյքերը, որ պիտի թողուին՝ պիտի կապուին եւ հակեր շինուած հաստատուն շէնքերու մէջ պիտի ամփոփուին եւ անշարժ կայուածներով միասին պիտի պահպանուին ու երբ վերադառնան՝ դարձեալ, նոյնութեամբ իրենց պիտի վերադարձուին: Ամէն անոնք, որ հակառակ այս հրամանին, գնեն, ծախեն եւ պահեն՝ զինուորական ատեանի առջջ պիտի դրկուին: Միայն այն ամէն իրեղէնները, որ բանակին պիտոյրը գոհացնելու քնոյթ ունին՝ կարելի է յօժար կամրով ծախել կառավարութեան:

3. Դամբորդութեան միջոցին հանգստութեան համար պանդոկներ եւ մեծ շէնքեր պատրաստուած են եւ ոեւէ յարձակումի ենթակայ չ'լլալու եւ ողջ-առողջ իրենց առժամանակեայ բնակավայրը հասնելու համար ամէն կերպ կարգադրութիւններ կատարուած են:

4. Հայ ժողովուրդէն մէկին կամ մէկ քանիներուն վրայ յարձակում ընողներուն դէմ պահակներուն կողմէ գէնք պիտի գործածուի եւ ողջ ձեռքակալելով զինուորական ատեանին առջեւ պիտի դատուի եւ գլխատուի: Հայերուն երեւակայական գաղափարներով առաջնորդելուն հետեւանքն եղող այս կարգադրութիւնը ուրիշ ոեւէ ժողովուրդի հետ կապ կամ առնչութիւն չունենալով՝ բնակչութեան միւս տարրերը ոեւէ կերպով չ'պիտի միջամտեն այս գործին:

5. Հայերը պարտ են հնազանդիկ կառավարութեան այս հրամանին եւ եթէ ոեւէ հայ ոստիկան զինուորներուն վրայ գէնք գործածէ՝ անմիջապէս ժանդարմները գէնքի պիտի դնեն եւ գէնք գործածողները միայն մենեալ ձեռք պիտի ձգեն: Գարծեալ, կառավարութեան հրամանին չինազանդող, տեղափոխութենէն խուսափող եւ այս ու այն կողմն պահուրտողները, պահողները, կերակրողները եւ անոնց պահուիլն ապահովողները կախաղան բարձրացնելու համար զինուորական ատեանին առջեւ պիտի դրկուին:

6. Հայերը գէնք կամ ռումբ կրելու արտօնուած չըլլալով՝ իրենց բնակարաններու մէջ կամ դուրսը պահած ամէն տեսակ գէնք, ատրճանակ, ռումբ եւ երկաթյի սուրբեր պէտք է կառավարութեան յանձնեն: Այս տեսակ գէնքերու մէկ մասին վրայ կառավարութեան տեղեկութիւն տրուած ըլլալով՝ ամէն անոնք որ նախապէս ծածկելու գաղափարով, չեն յանձնել եւ յետոյ կառավարութեան միջոցաւ երեւան կը հանուին՝ խիստ պատասխանատուութեան տակ պիտի մնան եւ պատժուին:

7. Դանապարհին հայերը կողոպտելու, սպաննելու եւ այլ եւ այլ նպատակներու համար անոնց վրայ յարձակողներուն դէմ ժանդարմները ու զինուորները պարտաւոր են եւ արտօնուած գէնք գործածելու այդպիսի անձնատրութիւնները սպաննել:

8. Օսմանեան պանքային պարտք ունեցողները իրենց պարտոց փոխարէն կրնան ապրանքները յանձնել պանքային պահեստանոցին, միայն կառավարութիւնն իրատմբ ունի գնել զինուորական պիտոյից գործածութեան համար այդ բոլոր ապրանքները, պանքային վճարելով պարտոց գումարը, որուն փոխարէն ապրանքները յանձնուած են: Ուրիշ անձանց եղած պարտքին փոխարէն եւս կարելի է ապրանքներ յանձնել, միայն թէ պարտոց խկութիւնն պէտք է կառավարութեան միջոցով հաստատուի, այս նպատակին հա-

մար վաճառականին վաւերացուած տետրակները առաջնակարգ փաստեր կը կազմեն:

9. Մեծ եւ փոքր կենդանիները, զորս փոխադրել կարելի չէ, կառավարութիւնը պիտի գնէ:

10. Ճանապարհին վրայ գտնուող գիւղերու, քաղաքներու կառավարութիւններու եւ մահաճգներու պաշտօնեաները կարելի եղած օգնութիւնը պիտի մատուցանեն հայ ժողովուրդին:

2⁸⁷.

Ռուսական Վայրագութիւններ. Ցաւալի Էջեր

Յոյներու եւ հայերու առաջարկութեամբ Էրքէնս գիւղախումբին վրայ յարձակող ռուսները, նոյն գիւղի բնակիչներէն Իմամօղլուներու զաւակներէն Օսման աղան կը ձերբակալեն եւ իրենց կերակուր պատրաստելու համար կ'առաջարկեն իր կիներ բերել եւ մերժելու պարագային կը ստիպեն: Խեղճը ծայրայեղ բռնութեան եւ տանջանքի տակ կիներ պահած տեղէն ակամայ կը հանէ: Պատուի բշմամի այս վայրի գազանները կ'ուզեն Օսմանը ճամբել հրամանատարէն կանչուած եւ ըսելով: Թշուառ Օսմանը պատահելիքը գուշակած ըլլալով չի հնազանդիր, որուն վրայ կը յարձակին եւ թերեր կապել յետոյ իր աչքին առաջ կնոջ պատիւը կը բռնաբարեն եւ ի վերջոյ ամենազարհուրելի կերպով, այսինքն մարմինը կտոր-կտոր բաժնելով կ'սպանեն:

Կարմիր Դրօշակի ընկերներէն»

Խմբագրութիւնս այս վաւերագիրը շնորհակալութեամբ ստացաւ Արժանապատիւ Տէր-Մեսրոպ քահ(անայ) Մելեանից⁸⁸, որ Բաթումից Տրապիզոն էր մեկնել փախստականների օգնութեան գործով: Վաւերագիրս թարգմանութիւն է թուրքերէն բնագրի, որ Տէր-Մեսրոպը ձեռք բերելով՝ թուրքերէնի տեղեակ մի տաճկահայի թարգմանել է տուել, որ եւ անփոփոխ հրատարակութեան ենք տալիս: Առաջին վաւերագրի ապահովացումների կեղծիքը ոչ միայն տեղահանութեան անունով անլուր ջարդերն ապացուցանում, այլեւ Տրապիզոնի թուրք պաշտօնական բերքուն հրատարակուած, երկրորդ վաւերագիրը, ուր թուրքը խօսում է հայ եւ ռուսի վայրագութեանց մասին, շատ հասկանալի է թուրք ու թուրք ամբոխի խժոժութիւնները եւ կոտորածները քաջալերելու:

Բ⁸⁹.

Ս. Էջմիածնի Դիւանատան Գրութիւնը Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովի Նախագահ Գարեգին Վարդապետին՝ Տրապիզոնի Վիլայեթից Բաթում Ուղարկուած Որբերի Խնամքի Համար Միջոցներ Չեռնարկելու Մասին

N498

3 Մարտի 1916թ. [Ս. Էջմիածին]

Նորին Ս[ուրբ] Օծութեան⁹⁰ հրամանով Դիւանս ուղարկելով սորա հետ Բաթումի Մեսրոպ առաջ քահանայ Մելեանի հեռագրի պատճէն, յանձնարարում է բարձրապատուութեանդ Տիկիսիսում հոգացողութիւն ունենալ այդ որբերի պահպանութեան համար Պետական նպաստ ստանալու:

Մակագրութիւններ՝ «4 Մարտի 1916», «թ. 546», «Կրկին գրել Մեսրոպ եպիսկոպոսին»⁹¹ ի շուտափոյթ տնօրինութիւնը», «75/914»:

Գ⁹².

Ս. Էջմիածնի Դիանատան Գրութիւնները Վրաստանի եւ Իմերէթի Հայոց Թեմի Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանին, Մեսրոպ Ա. Քննչ. Մելեանին 5000 Աուրի Ուղարկելու եւ Վերջինիս Այդ Մասին Տեղեկացնելու Վերաբերեալ

1.

N 504

3 Մարտի 1916 [Ս. Էջմիածին]

Նորին Ս[ուրբ] Օծուքեան հրամանով Դիանա յանձնարարում է Գերապատուութեանդ կարգադրել Ձեր ձեռքի տակ եղած միջոցներից առ այժմ 5000 ռուբլի փոխադրել Բաթում Տ[էր] Մեսրոպ առաջ քահանայ Մելեանին, որպէս զի Տրապիզոնի գրաւելուց յետոյ, գործադրուի այնտեղի եւ ծովամերձ շրջանների ազատումը հայ բշտառների կարիքների վրայ:

Անկախ դրանից, Դիանա խնդրում է Գերապատուութեանդ յայտնել, արդեօ՞ք պետք եղած ժամանակ Բաթումի Տ[էր] Մեսրոպ առաջ քահանային այժմէն իսկ կարող կը լինի՞ զնալ անձամբ նոր գրաւումը վայրերը՝ հայերին օգնութիւն հասցնելու գործով:

(ստորագրութիւնն ընթեռնելի չէ - Ռ.Ս.)

2.

N 508

3 Մարտի 1916 [Ս. Էջմիածին]

Հայրապետական Դիանա, ի հետեւումն Ձեր Փետրուարի 26ի N 86 գրութեան, յայտնում է, որ Նորին Սրբութեան հրամանով, սորա հետ միաժամանակ, յանձնարարուեց Վրաստանի Հայոց Թեմակալ Առաջնորդին առ այժմ փոխադրել Ձեզ 5000 ռուբլի գործածելու Տրապիզոնի եւ ծովամերձ շրջանների հայ գաղթականների կարիքների վրայ:

(ստորագրութիւնն ընթեռնելի չէ - Ռ.Ս.)

Դ⁹³.

Բաթումի Տրապիզոնի Հայրենակցական Միութեան Նամակը՝ Որբերի Համար Գնումը Պարէնի եւ Նրանց Բաթում Ուղարկելու Մասին

22 Ապրիլի 1916 թ. Բաթում

Միւրի ընկերներ

Իր ժամանակին ստացայ N 7 Ձեր նամակը եւ 106 որբերու ցուցակը. Ձեր նամակով պահանջած մքերքները նոյն օրը գնումը եւ պատրաստումը է, սկսեալ ալիւրից, շաքարից եւ այլն, բայց ինչպէս Ձեզ ալ յայտնի պիտի լինի, վերջերս քաղաքս մեծ կարիք ունէր մքերքներու, մանաւանդ ալիւրի, այս պատճառաւ հարկ եղայ նախ Բոսթովի Բոմիսիայից⁹⁴ խնդրել իրաւունք, որպէս զի կարենամք այդ ապրանքները դուրս հանել, իսկ վերջը խնդրել, որպէս զի կարենանք նաւ բառնալ, կը յուսանք, որ այսօր ամէն բան պատրաստ ըլլալով պիտի կարողանանք բառնալ: Ձեզ լաւ յայտնի է, թէ այդ տեսակ գործերը ինչպէս կրիայի քայլերով առաջ կ'երբան: Հայր Մելեանը մի քանի անգամներ Ուրբաւան⁹⁵ գնաց, որպէս զի գործը արագացնելու՝ արդիւնքը գրեթէ ոչինչ եղաւ:

Ձեր մեկնելէն վերջ մենք Բաթումի մեջ դրամ չենք հաւաքած, բայց դրամներ ստացած ենք նոր՝ Սոչիից՝ Հայկական Կոմիտէից երկու անգամով 975 ռուբլի, իսկ Նովորոսիյսկից Միւրան (ազգանունն ընթեռնելի չէ - Ռ.Ս.)՝ 700 ռուբլի, որով եթէ դրամի պետք ունէք, կրկին գրեցէք եւ առաջին առթիւ Ձեզ կ'ուղարկենք:

Մենք հոս աշխատած ենք, որպես զի մի քանի ամիսներ մնացող մի քոմի-
թե կազմել ու ուղարկել հոտ, որպես զի եթե դուք գալու լինէք, նորա շարունա-
կեն Զեր գործը, յայտնի է շատ փափագելի էր, որ այդ Քոմիթեն ըլլար տրա-
պիզոնցիներն եւ բաւական ալ ոռոտներն գիտնային, իսկ եթե քիչ ըլլան տրա-
պիզոնցիները, ստիպեալ պիտի ըլլամք խնդրելու Տիֆլիսից, որպես զի օգնի
մեզ, արդէն կը խնդրէինք Զեզ, որպես զի մինչեւ Քոմիթեն Տրապիզոն գալուն
դուք Զեր ազգօգուտ զբաղումները շարունակէիք ու Բաթում գալերնիդ ա-
ռայծմս յետաձգէք:

Պարոն Յարութիւնի բերած ցուցակը նոյնպէս ստացանք, եթէ այդ ցու-
ցակը կազմել վերջը նոր [որբեր] գտնուած են, խնդրէինք, որ փութով մեզի
յայտնէք, զի ժողովուրդը անհամբեր կը սպասէ նոր ցուցակներ կարդալու եւ
նոր անուններ կարդալու:

Մենք կը խնդրէինք, որպէս զի առաջի առիթով մեզ տեղեկացնէիք, թէ
մարդիկներու պէտք ունի[՞]ք, որովհետեւ փափագողներ բաւական շատ կան,
մենք այնպէս կը կարծենք, որ կարելի է[՞] խնդրել անոնց համար հրաման, որ-
պէս զի Տրապիզոն մեկնին:

Բարեւելով Զեզ եւ մաղթելով յաջողութիւն:

Մնամք յարքանօք՝ ի դիմաց Տրապիզ[ոնցիներու] Հայրենակ[ցական]
Միութեան (ազգանունն ընթերցանելի չէ - Ռ.Ս.)

Ե⁹⁶.

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի Նախագահ Մ. Էմերեանի Զեկոյց Մետրոպ
Ա. Քեհյ. Մելեանին՝ Կոմիտէի Աշխատակիցների Կեցութեան Համար
Ծախսուած Գումարը Վճարելու Մասին

Armyanskiy Komitet V Trapezunde⁹⁷

N 41

3 Յունիսի 1916 թ. [Տրապիզոն]

Արժանապատիւ Տէր Մետրոպ Ա[ւագ] ք[ա]հ[ա]ն[ա]յ Մելեան
Հայոց Հոգեւոր Իշխանութեան Եւ Կ[ոմ]կ[ա]սի Հ[այոց] Բ[արեգործական]
Ընկ[երութեան] Եւ Հայկ[ական] Կենտ[րոնական] Կոմիտէի⁹⁸ Լիազօր
Աստ

Մեր պաշտօնեաներուն որոշ ոռնիկներ նշանակուած չըլլալուն, ներկա-
յիս կը դիմենք Զեզ ի հաստատութիւն առանձին ներկայացուցած հետեւեալ
երեք հաշուեցուցակները վճարելու համար:

N 1 Պ. Տիգրան Եսայեան, անդամ ուրբառայի⁹⁹ կից կազմուած յանձնա-
ժողովի: 1916 Ապրիլ 25էն Յունիս 2 պաշտօնավարութեան ժամանակի անձ-
նական ծախքեր օրական 3 ք[ուրի] եւ 120 ք[ուրի]¹⁰⁰:

N 2 Պ. Մանաք Դերմակեան, հսկիչ բանուորներու եւ զանազան յանձնա-
բարութիւններ կատարող: Մայիս 1էն Յունիս 2 պաշտօնավարութեան ժամա-
նակի անձնական ծախքեր օրական 1 ք[ուրի] 60 եւ 52 ք[ուրի] 80 կ[ոպէկ]:

N 3 Պ. Պետրոս Օտապաշեան, վերահսկիչ բանուորներու եւ զանազան
յանձնարարութիւններ կատարող: Մայիս 1էն Յունիս 2 պաշտօնավարու-
թեան ժամանակի անձնական ծախքերը 39 ք[ուրի]:

Մատուցանելով յարգանքներս նախագահ Հայկ[ական] Կոմիտէի՝ Մ.
Էմերեան (ստորագրութիւն)

Մակագրութիւններ՝ «Ստացայ 3 Յունիսի»: «N 18: Ոչինչ չունենալով ընդդէմ,
յանձնարարում եմ Հայկական կոմիտէի պ. Նախագահին բացատրել ըստ ի-

րենց յայտնած պահանջի: Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանայ] (*ստորագրութիւն*):
3 Յուլիսի 1916 թ., Տրապիզոն:
Ձ¹⁰¹.

Ս. Գափամաճեանի Դիմումը Հայկական Կոմիտէի Նախագահ Մեսրոպ Ա.
Քինյ. Մելեանին «Գափամաճեան Ընկերութեան» Ապրանքների
Տնօրինութեան Հետ Կապուած Վիճելի Խնդիրները Լուծելու Մասին
10 Յունիսի 1916 թ. Տրապիզոն

Արժանապատիւ Հայր Մելեան
Նախագահ Հայկական Բոմբիթին

Ըստ Ձեր Սրբութեան տուած որոշման, ստանձնած եմ արդէն մեր գոր-
ծակատար Միքայէլ Կորկոտեանի գրասենեակի եւ Ամբարի մէջ գտնուած
հակերը, որոնք ինչ ինչ պարագաներ նկատի ունենալով, կը խնդրէի, որ ար-
տօնէիք անմիջապէս դրամի վերածել:

Այժմ տեղս եկած է Արմենակ Հիւսեան եւ կը ներկայանայ իբրեւ ընկեր
նախկին Գափամաճեան Ընկերութեան եւ կ'ընէ կարգ մը պահանջներ, ո-
րոնք ըստ իս իրաւացի չեն:

Նախկին Գափամաճեան Ընկերութիւնը կազմուած էր չորս անդամնե-
րէ, որ[ոն]ք էին՝

1. Պետրոս պէլ Գափամաճեան

2. Մարտիրոս Կիլիմեան

3. Սկրտիչ Հիւսեան

4. Իզմատիոս Հիւսեան (որն ունէր երկու եղբայր, մին Արմենակ եւ միւսը՝
Հմայեակ, որոնք թոշակաւոր պաշտօնեայ էին):

Հայրս սպանուելէ վերջ, Ընկերութիւնը շարունակութեամբ առանց մոր
պայմանագրութեան եւ Գափամաճեան անուն ֆիրմային Մանչեստրէն եւ
Պոլիսէն մոր ապրանք եկած կամ դրկուած է իմ անձիս համդէպ ունեցած
վստահութեան եւ միայն ինձ կը ճանաչեն իբր պատասխանատու, ինչպէս կը
տեսնաք ներփակ նամակէն (*Նամակը բացակայում է - Ռ.Ս.*) եւ ընդի[անուր]
հաշուելշո՛ւն: Ես կը ցանկանամ, որ տիար Մարանեանի ամբողջ հաշիւը նախ
ինձ յանձնուի՝ իրեն մեզ դրկած եւ տեղս գտնուած իւր ապրանքներէն եւ ապա
մնացեալ ապրանագ համար կարգադրութիւն լինի՝ դեռ կամ շատ պարտքեր,
որ[ոն]ք ամէնքն ալ ինձմէ պիտի պահանջուի:

Սպասելով Ձեր Սրբութեան կտրուկ որոշման, մնամ որդիական խ[որին]
յարգանքօք՝

Սէք Գափամաճեան [ստորագրութիւն]
Մակագրութիւններ: «Որոշումը ես չեմ տուած, այլ ոստիկանապետի նախա-
գահութեամբ կազմուած խառն խորհրդակցութիւնը, որին մասնակցում էին
հայ կոմիտէի, քաղաքային վարչութեան եւ 8 անձեայ կոմիսսիայի¹⁰² անդամ-
ները:

Յանձնում եմ Տրապիզոնի հայ կոմիտէին:

Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանայ] Մելեան (*ստորագրութիւն*)»

Է¹⁰³.

Ա. Տեր Առաքելեանի Նամակը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտեին Գ.
Վարդեանեան-Մարութեանի Մահուան Վերաբերեալ Պաշտօնական
Գրութիւն Ուղարկելու Մասին

16 Յունիսի 1916 թ. Սոչի

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտեին

Շուրջ մի ամիս է, որ Ձեզ ուղարկել էի մի նամակ եւ խնդրել էի, որ պատասխանէք ըստ կարելոյոյն շուտ, որովհետեւ գործը ստիպողական է: Եթէ նամակը չէք ստացել, կրկնում եմ բովանդակութիւնը, իսկ եթէ ստացել էք, խնդրում եմ փութացէք ուղարկել պահանջուած գրութիւնը:

Գործը հետեւեալն է: Տեղիցս Գալուստ Վարդեանեան Սորումաքեանը պատերազմից առաջ իւր եղբոր հետ եկել էր Տրապիզոնի իւր հայրենի Սկաֆ-իա գիւղը: Հայկական սարսափների ժամանակ, ինչպէս լսում է, նա էլ սպանուեց: Տեղումս յիշեալ Գալուստը ունի կին եւ երեխաներ, որոնք մնացել են անմխիթար դրութեան մէջ: Բանքայում ունի մի քանի հարիւր ռուբլի, սակայն նրա ընտանիքին չեն տալիս այդ փողը մինչեւ որ Գալուստի սպանուած կամ մեռած լինելը չհաստատուի քահանայից եւ տեղական կոմիտեից վաւերացուած փաստաթղթով, ուստի խնդրում եմ Ձեզ մասնաւորապէս, որ տեղեկանալով նրա մահուան մասին ուղարկէք պահանջուած փաստաթուղթը:

Մահուան վաւերացրած թուղթը կ'ուղարկէք Սոչիի տեղական կոմիտեին կամ ինձ:

Վերջացնելով գրութիւնս, մնամ յարգանքօք՝ Անդրեաս Ա. Առաքելեան

(ստորագրութիւն)

Մակագրութիւն՝ «Պատասխանուած է՝ N 232 և 4 Յուլիս 1916 նամակով»:

Ը¹⁰⁴.

Հ. Ղ. Փալանճեանի Խնդրանքը Հայկական Կոմիտեին՝ Եղբոր
Հաստատութեան Մէջ Եղած Ապրանքը Պահպանելու Մասին

19 Դեկտեմբերի 1916 թ. Երզնկա

Յարգելի Տեառք

Տեղական Հայկական Կոմիտե

Տրապիզոն

Թերեւս իմացած էք ողջ մնալս, շատոնց կը փափագէի հոտ գալ մեր գործերու համար, սակայն ալ անիկ կարեւոր գործերու պատճառաւ սպասեցի:

Ստացածս տեղեկութեամբ, եղբայրս Պրն. Յակոբի զացան օսմ[անեան] կառավարութեան կնիքովն կը մնայ կարգ մը ուրիշ բաներով կարողիկներու առաջնորդարանին մէջ, մօտ ատենէ ես ինքս հոտ գալու մտադիր լինելուս, կը խնդրեմ Ձեզմէ, որ նոյն հսկողութիւնը ընէք ապահով մնալու եւ չբացուելու համար մինչ իմ գալս:

Յարգանքներ՝ Յովհ. Ղ. Փալանճեան (ստորագրութիւն)

Յ. Գ. Ներփակ նամակն իր հասցէին հաճիք հասցնել:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Տրապիզոնի Ներկայացուցիչ Մեսրոպ Ա. Քինյ. Մելեանի Գրութիւնը Հայկական Կոմիտէի Նախագահ Ա. Առաքելեանին Ներկայացուցիչ Ուղարկել Փախստականներին Օգնող Յանձնաժողովում Մասնակցելու Մասին

[դրոշմ]

ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՀՈԳԵՒՈՐ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ

N 39

12 Յունուարի 1917 թ. Տրապիզոն

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի Նախագահ

Մեծ[արգոյ] Նախագահ Պ. Արշակ Առաքելեանին

Տեղուոյս Յունաց Միտրոպոլիտի նախագահութեամբ, ինչպէս հաղորդեց ինքը, կազմուած է յատուկ խորհրդակցութիւն փախստականներին ու պատերազմից վնասուածների վիճակը բարուօքելու նպատակով: Այդ խորհրդակցութեանը մեր կողմից մասնակցելու ու մեր փախստականների մասին պարտ ու պատշաճը հոգալու համար առաջարկում եմ Ձեզ լինել այնտեղ ներկայացուցիչ, իսկ եթէ ոեւէ պատճառով չէք կարող, հաճեցէք յանձնել այդ պաշտօնը Կոմիտէիդ փոխ-նախագահ պ. Միքիդատ Էմբրեանին:

Ներկայացուցիչ Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանայ] Մելեան

(ստորագրութիւն)

Տրապիզոնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ներկայացուցիչ Մեսրոպ Ա.

Քինյ.ի Գրութիւնը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին Փոխանցուած

Գումարը Ստանալու Մասին

N 53

17 Փետրուարի 1917 թ. Տրապիզոն

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՀԱՅՈՑ ՀՈԳԵՒՈՐ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ստացայ Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէից ի հաշիւ ազգային եկեղեցապատկան կալուածների ստացած 295 ռուբլու եւ սրանից եկեղեցու բակի պատի վրայ ծախսուած 140 ռուբլու հաշուեյարդարից մնացած գումարը մի հարիւր յիսուն եւ հինգ ռուբլի:

Ներկայացուցիչ [Կաթողիկոսի]՝ Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանայ] Մելեան

(ստորագրութիւն)

Պ. Գարաքեհեայեանի Դիմումը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին Թոյլատրելու Որբանոցում Գտնուող Դատերը Իրեն Յանձնելու Մասին

12 Յունուարի 1917 թ. Տրապիզոն

Հայկական Կոմիտէի Յարգելի Լիազօրին

Քաղաքների Միութեան Տրապիզոնի որբանոցում գտնուած է իմ աղջիկը՝ Մաքրուհի Պետրոսեան Գարաքեհեայեանը (5) իննգ տարեկան: Բայց որբանոցում կոչում եմ Գոհարիկ, չգիտնալով իսկական անունը:

Այժմ տեսնելով նրան ճանաչեցի, որով խնդրում եմ հարկ եղածը տնօրինել ստանալու համար իմ երեխան:

Պետրոս Գարաքեհեայեան (ստորագրութիւն)

Մակազրութիւն՝ «Կը հաստատենք, որ յիշեալ Մաքրուհի Գարաքեհեայեանը Պետրոս Գարաքեհեայեանի աղջիկն է:

Անիֆա գիտի մուխար՝ Յակոբ Գարաքեհեայեան (ստորագրութիւն)
 Պ. Օտապաշեան (ստորագրութիւն)»:

ԺԲ¹⁰⁸.

Ստացագիր Ստացուած Շաքարի Մասին

28 Մարտի 1917 թ. Տրապիզոն

Գաղթականների եւ որբերի համար Տիրուհի Մելեանէ ստացած եմ 15
 (պաշգա)⁰⁹ Յական ֆունտանոց շաքար:

Համբարձում Հեքիմեան (ստորագրութիւն)

ԺԳ¹¹⁰.

ՀՅԴ Տրապիզոնի Կոմիտէի Խնդրանքը Հայկական Կոմիտէին

Փոխարինաբար 150 Ռուբլի Տալու Մասին

N 3

13 Ապրիլի 1917 թ. Տրապիզոն

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Սրանով խնդրում ենք Տրապիզոնի ՀՅԴ Կուսակցութեան փոխարինա-
 րար տալ (150) մի հարիր յիսուն ռուբլի:

Նախագահ՝ Ս. Ճաղարեան (ստորագրութիւն)

Քարտուղար՝ Բժ. Ե. Ղազարեան (ստորագրութիւն)

ԺԴ¹¹¹.

Օրտուէն Եկող Գաղթականներու Անունները

25 Յունիսի 1917 թ. [Տրապիզոն]

	25 տ[ա]ր[ե]կ[ան] Օրտու քաղաք		
1. Հրանդ Յարութիւն Կիրիւնեան	16 -,-	-,-	-,-
2. Նուպար Գեորգ Չիքեան	16 -,-	-,-	-,-
3. Պարոյր Սիրաք Շըրեան	16 -,-	-,-	-,-
4. Սիրանոյշ Գրիգոր Ճգնատրեան	25 -,-	-,-	-,-
5. Տիգրանուհի Խաչիկ Մազմանեան	25 -,-	-,-	-,-
6. Գեղուհի Խաչիկ Կեքեմեան	15 -,-	-,-	-,-
7. Պերճուհի -,- -,-	17 -,-	-,-	-,-
8. Արփինէ -,- -,-	17 -,-	-,-	-,-
9. Վարդուհի Համբարձում Շեքրիկեան	14 -,-	-,-	-,-
10. Միհրան Սեպուի Ճգնատրեան	7 -,-	-,-	-,-
11. Արամ -,- -,-	6 -,-	-,-	-,-
12. Սիրանոյշ Մարգար Սերճեմեան	18 -,-	-,-	-,-
13. Զարուհի Յովակիմ Յովակ[իմ]եան	18 -,-	Տրապիզոն	-,-
14. Հրանդ Արսէն Հապետցի	6 -,-	Օրտու	-,-

ԺԵ¹¹².

Երգեկայէն Եկող Գաղթականներ

16 Յունիս 1917 թ. [Տրապիզոն]

	16 տ[ա]ր[ե]կ[ան] Թոփալայի գիւղ	
1. Սքրուհի Խաչատուր Թոփալեան	27 -,-	-,-
2. Կարապետ Մեղրակ -,-	6 -,-	-,-
3. Իւլաբեր Յարութիւն -,-	27 -,-	-,-
4. Անդրանիկ Միսակ -,-	4 -,-	-,-
5. Մարիամ Առաքելեան	21 -,-	(հօր անուն Կարապետ), Միւրմեմէ
6. Էմմա Յարութիւն Տիգրանեան	26 -,-	Կրոմիլ Արտասայի գեղէն ազատուող
7. Խորեն Մարտիրոս Պրօշեան	14 տ[ա]ր[ե]կ[ան]	Շէրանցի

**Սուխումի Տրապիզոնցիների Լիազոր Նախագահի Գրութիւնը Տրապիզոնի
Հայկական Կոմիտէին՝ Գաղթականներին Իրենց Բնակավայրերը
Վերադարձնելու Մասին**

5 Մարտի 1917 թ. Սուխում

Հայկական Կոմիտէին եւ Բարեգործական Ընկերութեան

Յայտնի է, որ Տրապիզոնում եւ մանաւանդ գիւղերում բնաջնջուած հայ ընտանիքների անդամներից կէս մասը (որդի, եղբայր, հայր եւ այլն) գտնուած է ռուսական Սեւծովափնեայ Խրիմի եւ Կուրանեան շրջաններում, որոնք սկզբից ի վեր շատ սերտ կապ պահպանած են ծննդավայրում մնացածների հետ, նիւթապէս աջակցել են տների շինութեան, դպրոցների բացման, տուրքերի վճարման եւ երբ հնարատր եղել է՝ փոխադարձաբար եկել գնացել էին:

Այժմ շատ կենսական հարց է ծագել՝ գալ՝ տիրանալ իրենց սեփական հողերին, վար ու ցանք անել, իրանց կաղինի այգիները կարգի բերել, բերքը հաւաքել եւ փչացումից ու գրաւումից ազատել միլիոններ արժեքող այդ անշարժ կայքերը: Գծախատաբար մինչեւ այժմ պաշտօնապէս չարտօնուեց բուն տրաքիզոնցի հայերի երկիր ազատ մուտքը, իսկ Տրաքիզոնում գործող ազգ[ային] մարմինները ոչ մի լուրջ ձեռնարկ չարին սերտ կապ ստեղծելու դուրսը գտնուող տասնեակ հազարատր տրաքիզոնցիների հետ եւ ոչ մի տեղեկութիւն չտուին դրսեցիներին շահագրգռող խնդիրների մասին, որոնք կարծում են աւելի յաջող լուծում կը ստանայ կամ դեռ կը ստանան, եթէ ցանկալի կապը սահպանուի նրանց մէջ:

Այդ նպատակով Սուխումի, Սուչիի եւ Ադլերի շրջանի տրապիզոնցիներ (շուտով կը միանան միւս շրջաններն էլ) խորհրդակցութիւններ ունեցան եւ արդէն ընտրեցին լիազոր յանձնաժողով մը Սուխումում, որ կապ պէտք է պահպանի դրսի տրապիզոնցիների եւ Տրապիզոնում գործող մարմինների հետ, ի հարկին աջակցելով բարոյապէս եւ նիւթապէս այդ մասին հաղորդելով ձեզ, խնդրում ենք մեզ տեղեկացնել:

1. Մինչեւ օրս ի՞նչ գործողութիւններ կատարուել են թէ քաղաքի եւ թէ գիւղերի կալուածների սեփականութիւնը հաստատելու համար հայերի վրայ:

2. Այդ գործողութիւնները ո՞վ կատարել է, կառավարութիւնը, թե՞ ազգ[ային] մարմինները:

3. Եթէ Կոմիտէն կատարել է կառավարութիւնը սանկցիա¹¹⁴ տուե՞լ է եւ ցուցակները յանձնուե՞լ են կառավարութիւն:

5. Կոմիտէն եւ Կ.Է.Բ. Ընկեր[ութեան] ծիւղը ի՞նչ է մտածում կառավարական այն կարգադրութեան մասին, որ որոշ ժամանակամիջոցէ դրան (տրամադրի) ամայի հողերի մշակման համար, հակառակ պարագայում, սպառնալով իր կողմից անել տալ վարուցանքը եւ արդեօք դրանով չի՞ խախտում սեփականութեան իրաւունքը եւ ապագայ քիւրմացութիւնների պատճառ դառնայ:

6. Գրաւած վայրերում սեփականութեան իրաւունք հաստատելը (քանի որ կալուածաթոքերը փչացել են) մեծ մասամբ կախում ունենալով հողատիրոջ ներկայութիւնից, ազգ[ային] մարմինները ի՞նչ էք ծրագրում գէթ մասնակի կերպով թոյտութիւն ձեռք բերելու այնպիսի գիւղացիների համար, որոնց գիւղերը հացի նշոյլ չկայ եւ ուրեմն ամենաշատ ենթակայ են կորստի:

7. Ազգ[ային] մարմինները չե՞ն մտածում կազմակերպել արդեօք աշխատատրական խմբեր այդտեղի անգործ մնացած երկրագործներից, որոնք կը կարողանային հսկայ արդիւնք բերել եւ իրանց ապրուստը հոգալուց յետոյ՝ խոշոր բաժին մը ձգել ազգ[ային] հաստատութիւններին:

Այս հարցերի մասին կրկին խնդրում ենք չզլանալ որոշակի տեղեկացնել մեզ, վստահ լինելով, որ փոխադարձ աջակցութեամբ կարելի է շատ դժուարութիւններ հարթել եւ ամէն շրջանից շատ եւ արագ վերաշինել Տրապիզոնը, որովհետեւ դրսիները մեծ մասամբ հնարատրութիւն ունեն ամէն նիւթական զոռողութեան ընդատաջ գնալու:

Չմոռանանք անելացնել, որ յանձնաժողովի անդամները Տրապիզոնի գերիներին մասին դեռ Չեր կոչը չստացուած արդէն ձեռնարկել էին գործի եւ այժմ տեղական կոմիտէի հետ միասին շուտով կը ձեռնարկէ հանգանակութեան եւ յոյս ունի, որ զգալի արդիւնք ձեռք պիտի բերէ:

Յարգանքներով՝ Տրապիզոնցիների Սուխումի լիազօր նախագահ՝

Գ. Յովսէփեան (*ստորագրութիւն*)

Քարտուղար՝ Արմէն (*ազգանունն ընթերցելի չէ - Ռ-Ս*)

Հասցէ՝ Sukhumi, Podgornaya, Dacha Lamakina, Armjanskiy priyut,

K. Ovsepiant¹¹⁵

ԺԷ¹¹⁶

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի Վերաքննիչ Մարմնի Անդամ Ա.

Կոթիկեանի Դիմումը Կոմիտէին՝ Իր Զբաղեցրած Պաշտօնից Հրաժարուելու Մասին

28 Մարտի 1917 թ. Տրապիզոն

Հրաժարագիր Ուղղուած Տրապիզոնի Հայկ[ական] Կոմիտէին

Քաղաքիս մէջ այսուհետեւ մշտական չի մնալուս պատճառաւ, չպիտի կրնամ ծառայել «կոմիտէի վերաքննիչ մարմնի» մէջ, հետեւաբար ներկայիս կու տամ հրաժարականս:

Յարգանքներովս՝ Ա. Կոթիկեան¹¹⁷ (*ստորագրութիւն*)

ԺԸ¹¹⁸

Հաշուետուութիւն Արուած Ծախսերի Մասին

Armyanskiy Komitet V Trapezunde

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ

23 Ապրիլի 1917 թ. Տրապիզոն

Վճարուած է Արշաիր Էլեանի Երզնկայէն 16 հայ-գաղթականներ Տրապիզոն փոխադրելու երկու ֆուրկոնի¹¹⁹ եւ ուտեստի համար հարիւր քառասուն մէկ ռ[ու]բ[լի] (141, 70 կ[ոպեկ]) եօթանասուն կոպեկ:

Ստացայ՝ Ա. Էլեան (*ստորագրութիւն*)

Ա. Առաքելեան (*ստորագրութիւն*)

ԺԹ¹²⁰

Մեսրոպ Ա. Քենյ. Մելեանի Գրութիւնը Հայկական Կոմիտէին

Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի Կողմից «Ռեժի» Ընկերութեան

Պահեստում Գտնուող Եւ Հայերին Պատկանող Ծխախոտը Իրեն Յանձնելու Մասին

ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՅԻՉ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտեին

Կովկասի Յատուկ Կոմիտեն իր գրութեամբ յանուն տեղուտյոյ «Ռեժ»ի Ընկերութեան, ի 10 Հոկտեմբեր ամսոյս N 10319, հաստատում է իր արած որոշումը հայապատկան ծխախոտը ազգի Վեհափառ Կաթողիկոսի ներկայացուցչին յանձնելու վերաբերման մասին: Ուստի ներփակ դնելով տյն թուղթը, առաջարկում են յղել այն «Ռեժ»ի Ընկերութեան ու ի լրումն իմ գրութեան առ նոյն Ընկերութեան յ 8մ Օգոստ[ոսի] տարուտյն N 216 եւ խնդրել նրա պարտ ու պատշաճ կարգադրութիւնը:

Ներկայացուցիչ [Կաթողիկոսի]՝ Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանա] Մելեան
(ստորագրութիւն)

Ի¹²¹.

Կարինի Հայ Գաղթականների Կոմիտէի Գրութիւնը Մեսրոպ Ա. Քինյ.
Մելեանին՝ Բռնագաղթուած 60 Տրապիզոնցի Հայերին Պ. Օտապաշեանի
Ուղեկցութեամբ Տրապիզոն Տեղափոխելու եւ Ծախսուած Գումարը
Փոխանցելու Մասին

[ղորշմ]

Erzerumskiy Komitet Po Prejreniyu Arman Bejentesev

Կարմոյ Հայ Փախստականների Կոմիտէ

17 Հոկտեմբերի 1916 թ. Էրզրում

Գերապատիւ Տէր Մեսրոպ Աւագ ք[ահանա] Մելեան

Տեղս գտնուած 60 տրապիզոնցիները, որոնք եկել են Երզնկայից, այս անգամ Տրապիզոնի հայրենակիցներու խնդրանքին վրայ, բոլորն էլ յանձնեցինք Պրն. Պետրոս Օտապաշեանին:

Գաղթականներու փոխադրութեան հ[ա]մ[ա]ր առհաշիւ յիշեալ Օտապաշեանին վճարեցինք (300) երեք հարիւր ռուբլի, որ պիտի գանձի այդտեղ գտնուած իրենց հայրենակիցներից:

Ուստի պիտի խնդրէինք Չեզամէ, որ հետամուտ լինէիք ու վերոյիշեալ գումարը գանձելով, յարմար առթիւ մեզ փոխադրէիք:

Կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնները:

Մնամք յարգանքօք՝ ի դիմաց Կարմոյ Հայկական Կոմիտէին՝
Գ. Թերզեան (ստորագրութիւն)

Կնիք [«Կարմոյ Հայ Փախստականների Կոմիտէ – Erzerumskiy Komitet Po Prejreniyu Arman Bejentesev

ԻԱ¹²².

Տրապիզոնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Ներկայացուցիչ Մեսրոպ Ա.
Քինյ.ի Գրութիւնը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին Լքեալ Գոյքի
Վերաբերեալ Կովկասեան Յատուկ Կոմիտէի¹²³ Կողմից Արուած
Պարգաբանման

N 438

20 Հոկտեմբերի 1917 թ. Տրապիզոն

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Կովկասեան Յատուկ Կոմիտեն, Հոկտեմբերի 2ի N 427 իմ հարցումին, գրութեամբ 12 Հոկտեմբերի] N 10492, տալիս է ինձ յետագայ պատասխանը. «Այսու հաստատուած են, որ բոլոր զինուորական, քէ քաղաքացիական անձերն ու հաստատութիւնները պարտաւոր են ըստ պատշաճաւոր զմահատու-

քեան վճարելու սպանուած կամ անյայտ կորած հայերին պատկանող շարժական ու անշարժ գրաւած ստացուածքների համար եւ վճարը պէտք է հատուցուի Չեզ՝ իբրեւ ամենայն հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցչի կամ Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին»:

Յիշելով ընդ այսմ յիշեալ գրութեան պատճենը, առաջարկում եմ միջոցներ ձեռնարկել դիմելու ուր որ անկ է ու ձեռք բերելու մեզ հասանելիք գումարները: Ի տեղեկութիւն հաղորդում եմ, որ նոյն իմաստով ես դիմած եմ՝ ա. Ռեժիի Ընկերութեան տեսչին՝ տարուոյս Օգոստոսին՝ N 216 գրութեամբ, ք. քաղաքային ինքնավարութեան՝ Օգոստոսի՝ 8ի N 218, գ. Տրապիզոնի ընկուեզից[իոն] կոմիսսիային¹²⁴ 9 Օգոստոսի՝ N 927 եւ դ. Տրապիզոնի՝ ամրոցային շրջանապետին՝ 9 Օգոստոսի՝ N 224 գրութեամբ: Ուղարկած եմ նրանց Կովկասեան Կոմիտէի՝ N 5567 վկայականի վաւերացուած պատճենները, որից մի օրինակ դնում եմ սրա հետ (նշուած օրինակը բացակայում է - Ռ.Ս.):

Ներկայացուցիչ Կաթողիկոսի՝ Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանա] Մելեան
(ստորագրութիւն)

ԻԲ¹²⁵.

Մեսրոպ Ա. Քինյի Գրութիւնը Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին
Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտէի Հրամանը Տրապիզոնում Ամենայն
Հայոց Կաթողիկոսի Ներկայացուցչի Կողմից Տրուած Վկայականները
Տրապիզոնի եւ Բաթումի Խորհուրդների Կողմից Դանաչելու Մասին

ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՅԻՉ ՎԵՀԱՓԱՌ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

N 439

20 Հոկտեմբերի 1917 թ. Տփղիս

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Հաղորդում եմ ի գիտութիւն Կոմիտէիդ, որ Կովկասեան Յատուկ Կոմիտէն, յարգելով ամսոյս 2ի N 426, իմ միջնորդութիւնը, հրամանագրով յանձն Տրապիզոնի եւ Բաթումի զինուորական, բանուորական ու շինա[րար]ական ներ-կայացուցիչների խորհրդի գործադիր Կոմիտէների - ի 11 Հոկտեմբերի NN 10447 ու 10448, կարգադրում է ճանաչել իմ կողմից տրուած վկայականները հաւասարագոր զեմստուօների¹²⁶, Քաղաքների Միութեան, Ջեմգօրի¹²⁷ եւն. հաստատութիւնների կողմից տրուած վկայականներին, ուստի եւ ամարգել թոյլ տալ Տրապիզոն մտնելու եւ ելնելու այն պաշտօնական անձանց, որոնք ծառայելու կը լինեն Հայկական Կոմիտէի, Բարեգործական Ընկերութեան, Եղբայրական Օգնութեան, Եկեղեցական Շինութեան Վարչութիւնների մէջ:

Ներկայացուցիչ Կաթողիկոսի՝ Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանա] Մելեան
(ստորագրութիւն)

ԻԳ¹²⁸.

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէի Կազմած Աշխատավարձի Յուցակը

Armyanskiy Komitet Ve Trapezunde

Հայկական Կոմիտ

Տրապիզոնի

N 626

31 Հոկտեմբերի 1917 թ. Տրապիզոն

Կոմիտէի պաշտօնեաներու ռոճիկի պահանջքին կը գրուի հետեւեալ կերպով

Պրն. Ա. Առաքելեան 1917 Հոկտ[եմբերի] 25-31 ռոճիկ 7 օրուան 140 [ռուբլի]	
-, Վ. Տատուրեան -, Մեայտ. եւ Հոկտ. երկու ամսական 600 -,	
-, Ներսէս Դաւթեան -, Հոկտեմբեր ամսոյ ռոճիկ 200 -,	
-, Խաչիկ Այտիմեան -, -, -, -, -, 175 -,	
-, Խոսրով Սարգիսեան -, -, -, -, -, 125 -,	

ԻԳ¹²⁹

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ Կովկասի Հայոց Բարեգործական
Ընկերութեան Տրապիզոնի Ներկայացուցիչ Մեսրոպ Ա. Քենյի Գրութիւնը
Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին Վաճառուող Հագուստի Վերաբերեալ
[դրոշմ]

ՆԵՐԿԱՅԱՑԱՑՈՒՑԻՉ ՀՈԳԵԻՌՐ

ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ

N 77

20 Դեկտեմբերի 1917 թ. Տրապիզոն

Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտէին

Բանաւորապէս քանիցս խօսելուց յետոյ, այսու գամ կտրականապէս
խնդրելու բնաւ աճուրդի չհանել Կոմիտէի իրաւասութեան տակ գտնուած
մանուֆակտուրային այն գործուածքները, որոնք կարող են ճերմակեղէնի ու
հագուստեղէնի համար պէտք գալ մեր որբերին՝ Կոմիտէի այդպիսի ապ-
րանքները կարող է վաճառել միմիայն քարեգործական ու այլ այնպիսի հաս-
տատութիւնների վրայ, որոնք պարտք ու պաշտօն ունեն որբերին խնամելու
ու այն ոչ աւելի քան ընկուեզիցիայի¹³⁰ նշանակած գնի կրկնակի արժեքը:

Ներկայացուցիչ մատչելի Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան՝
Մ[եսրոպ] ա[ւագ] ք[ահանայ] Մելեան [ստորագրութիւն]

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Պատերազմի մախօրեակին Վիլայէթում քնակում էին մօտ մէկ միլիոն մահմեդա-
կան թուրքեր, քրդեր, լազեր եւ այլք, մօտ 250,000 յոյներ եւ 60,000 հայեր (V. Dadrian,
Genocid Armian: Soderjaniye Prestupleniya (Հայերի Զեղասպանութիւնը.
յանցագործութեան քովանդակութիւնը), Երեւան, Նահապետ, 2005, էջ 19): Իսկ ըստ
Կովկասեան Բանակի Հակահետախուզական Բաժանմունքի (ԿԲՀԲ) աշխա-
տակից, ենթասպայ Տ. Գեոյեանի՝ 120,000 հայեր (*Armianskii Vestnik* No 43-44, 5
Նոյեմբեր 1917, էջ 9): Տրապիզոն քաղաքի հայ քնակութեան թիւը եղել է 16000 (Հա-
յաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 57, ցուցակ 5, գործ 155, թերթ 4):

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, թ. 101:

³ Նոյն:

⁴ Նոյն:

⁵ Նոյն, թ. 101 եւ շրջ.:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, թ. 101:

⁷ Նոյն, թ. 112:

⁸ Հորիզոն, Թիֆլիս, N 51, 5 Մարտի 1916:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, թ. 112:

¹⁰ Նոյն, թ. 101-102:

¹¹ Նոյն, թ. 112:

¹² Խոսրով ըէկ Մուքամովը մահմեդական քաղաքական գործիչ էր, մասնագիտու-
թեամբ բժիշկ: Նա եւ իր երկու եղբայրները՝ Մուքամը եւ Իսքանդարը, յայտնի էին
հակահայ հայեազգներով: 1917 Նոյեմբերի 27ի ԿԲՀԲի կողմից կազմուած գնկու-

ցազրում հոսքով բեկը յիշատակում է որպես թուրքական հետախուզության լըր-տես: Նրա գլխավորած բարեգործական կազմակերպությունը լոկ ծածկոյթ էր ոռոսա-կան գիմնոմի մասին հետախուզական տեղեկություններ հաւաքելու համար (ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 70, ք. 7): 1919 Յունուարի 16ին ադրբեջանական կառավարությունը հոսքով բեկին նշանակում է Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի ժամանակաւոր զօրավար-նահանգապետ: Նա այդ պաշտօնը վարել է մինչեւ 1920 Մայիս: 1920 Մարտի 22ի լոյս 23ի գիշերը նա կազմակերպել է Շուշիի հայկական թաղամասի բնակչության զանգուածային ջարդը, որը խեց աւելի քան 30000 հայի կեանքը: Բաքուում խորհրդային իշխանութիւն հաստատուելուց յետոյ, հոսքով բեկն իրեն յայտարարել է «Ղարաբաղի Յեղկոմի Նախագահ», սակայն խորհրդային իշխանութիւնների կողմից ձերբակալուել, ապա Ադրբեջանի Յեղկոմի Նախագահ Նարինան Նարի-մանովի միջնորդութեամբ ազատուել եւ հեռացել է Պարսկաստան:

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, ք. 112 շրջ.:

¹⁴ Նոյն, ք. 102:

¹⁵ Համբարաբեր, Թիֆլիս, N 11, 6 Մարտի 1916, էջ 333-334:

¹⁶ Նոյն, N 12, 6 Մարտի 1916, էջ 369:

¹⁷ Հայերի Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութիւնում: Փաստաթղթերի եւ Նի-թերի ժողովածու, կազմ.՝ Մ. Գ. Ներսիսեան, Ռ. Գ. Սահակեան, խմբ.՝ Գ. Ներսիս-եան, Երևան, Հայաստան, 1991, էջ 505:

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 30, ք. 54, 59:

¹⁹ Ոստիկանական պաշտօն՝ Ռուսաստանում: Պրիստաւը բացի կարգուկանոնի, ոս-տիկանական պահակաւեւերի հսկումից, հետախուզում էր յանցագործներին եւ.:

²⁰ Մշակ, Թիֆլիս, N 91, 8 Ապրիլի 1916:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 155, ք. 3:

²² Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 80:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 16, ք. 12:

²⁴ Արեւ, Բաքու, N 83, 20 Ապրիլի 1916:

²⁵ 1915 Յուլիսի 7ին Օսմանեան Կայսրութիւնում ԱՄՆի դեսպան Հենրի Մորգընթա-ուին ուղղուած հաղորդումում, Տրապիզոնի ամերիկեան հիւպատոս Օսկար Հայդէ-րը յայտնում է, որ հայերին արտաքսելուց յետոյ, 3000 հայ երեխաներ՝ աղջիկները մինչեւ 15, իսկ տղաները մինչեւ 10 տարեկան, իշխանութիւնները պահել են Տրա-պիզոնում կազմակերպուած որբանոցներում: Նշուած հաստատութիւնները տնօ-րինում էին թուրքերը, իսկ հսկում՝ ժանդարմները (*Genotsid Arman: Otvetstvennost Turtsii I Opiajatelstva Mirovogo Soobchestva, Dokumenti I Kommentariy, Red. I Sost. Professor Yuri Barseghov, Gardariki, W 2t, Vol. 1, (Հայերի Յեղասպանութիւնը. Թուրքիայի պատասխանատուութիւնը եւ համաշխարհային հասարակայնութեան պարտաւորութիւնները, խմբ. եւ կազմ.՝ պրոֆ. Եւրի Բարսեղով, 2 հատորով, Հտր. 1), Մոսկուա, Գարդարիկի, 2002, էջ 252:*

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 155, ք. 4 շրջ.:

²⁷ Նոյն, ք. 4:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 5 շրջ.:

²⁹ Նոյն, ց. 1, գ. 16, ք. 5 շրջ.:

³⁰ Հորիզոն, N 84, 19 Ապրիլի 1916:

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 654, ց. 4, գ. 12, ք. 56:

³² Համբարաբեր, N 15, 29 Մարտի 1916, էջ 634:

³³ Համբարաբեր, N 21, 22 Մայիսի 1916, էջ 657:

³⁴ Նոյն:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 16, ք. 1 շրջ.-21:

³⁶ Համբարաբեր, N 29, 17 Յուլիսի 1916, էջ 917:

³⁷ Նոյն:

- ³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 22, ք. 32, 77;
- ³⁹ Համրասարեր, N 29, 17 Յուլիսի 1916, էջ 917:
- ⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 654, ց. 4, գ. 12, ք. 56:
- ⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 42:
- ⁴² ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 5 շրջ.-6:
- ⁴³ Համրասարեր, N 41, 9 Հոկտեմբերի 1916, էջ 1291:
- ⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 17, ք. 1-28:
- ⁴⁵ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության Ինստիտուտի Արխիվ, Լեռնի Ֆոնդ, ֆոնդ 1, ց. 1, գ. 225, ք. 8:
- ⁴⁶ Նոյն, ք. 12-13:
- ⁴⁷ Լատիններն՝ *diversio*, որը նշանակում է շեղել: Այն նպատակ ունի հակառակորդի քիկումը շարքից հանել ռազմական, արդիւնաբերական եւ այլ կարեւորագոյն նշանակութիւն ունեցող կետերը՝ հաղորդակցութեան ուղիները, կապի միջոցները, զենքի, զինամթերքի եւ պարէնի պահեստները եւն.:
- ⁴⁸ *Boevaya Letopis Russkogo Flota*, (Ռուսական նաւատորմի մարտական տարեգրութիւնը), Մոսկուա, 1948, էջ 418; *Flot Ve Pervoy Mirovoy Voyne, Tom 1*, (Նաւատորմը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմում, Հտր. 1), Մոսկուա, Վոյենիզդատ, 1964, էջ 483; *Istoriya Pervoy Mirovoy Voyni. 1914-1918, Ve Dvukh Tomakh, Tom 2* (Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի պատմութիւնը. 1914-1918 երկու հատորով, Հտր. 2), Մոսկուա, Վոյենիզդատ, 1975, էջ 278:
- ⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 5:
- ⁵⁰ *Համ-Տոպ*, N50, 6 Նոյեմբերի 1916, էջ 15:
- ⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 29, ք. 4:
- ⁵² Նոյն, ք. 13 եւ շրջ.:
- ⁵³ Նոյն, ք. 7:
- ⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 21, ք. 2-3:
- ⁵⁵ Նոյն, ց. 1, գ. 26, ք. 16-17:
- ⁵⁶ Նոյն, ց. 1, գ. 7, ք. 80 եւ շրջ.:
- ⁵⁷ Նոյն, ց. 1, գ. 26, ք. 61:
- ⁵⁸ Նոյն, ֆ. 654, ց. 4, գ. 12, ք. 57:
- ⁵⁹ *Trapezundskiy Voyenniy Listok*, No 2, 8 Յունուար 1917, էջ 15:
- ⁶⁰ *Աշխատանք*, Երեւան, N 47, 28 Հոկտեմբերի 1917:
- ⁶¹ Նոյն, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1328, ք. 3:
- ⁶² Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 10, ք. 26:
- ⁶³ Նոյն, ց. 1, գ. 10, ք. 32:
- ⁶⁴ Նոյն, ց. 1, գ. 10, ք. 81:
- ⁶⁵ Նոյն, ց. 1, գ. 10, ք. 16:
- ⁶⁶ Նոյն, ց. 1, գ. 10, ք. 51:
- ⁶⁷ Նոյն, ց. 1, գ. 25, 1-, 8, գ. 19, ք. 9
- ⁶⁸ Նոյն, ց. 1, գ. 14, ք. 10:
- ⁶⁹ Նոյն, ց. 1, գ. 14, ք. 18:
- ⁷⁰ Նոյն, ց. 1, գ. 10, ք. 11:
- ⁷¹ Նոյն, ց. 1, գ. 22, ք. 4:
- ⁷² Նոյն, ց. 1, գ. 28, ք. 205:
- ⁷³ Նոյն, ց. 1, գ. 27, ք. 44:
- ⁷⁴ Նոյն, ց. 1, գ. 10, ք. 52:
- ⁷⁵ Նոյն, ֆ. 654, ց. 4, գ. 4, ք. 82:
- ⁷⁶ Համրասարեր, N 47, 20 Նոյեմբերի 1916, էջ 1502. նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 11 եւ շրջ.:
- ⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 195, ք. 2:
- ⁷⁸ Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 119:

⁷⁹ Նոյն, ֆ. 1457, ց. 2, գ. 5, ք. 64:

⁸⁰ Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 2:

⁸¹ Նոյն, ց. 1, գ. 11, ք. 42:

⁸² Նոյն, ք. 55:

⁸³ Նոյն, ք. 57:

⁸⁴ Նոյն, ֆ. 1168, ց. 1, գ. 320, ք. 81:

⁸⁵ Նոյն, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 58:

⁸⁶ Օսմանեան Կայսրութեան պարտութիւնից յետոյ, կրկին հնարաւորութիւն ստեղծուեց վերսկսել հայութեան փրկութեան աշխատանքները: 1922 Մարտի սկզբի տեղեկութիւնների համաձայն, Տրապիզոնում կային 130 ընտանիք, 80 որբեր եւ 70 որբուհիներ: Նրանց կեցութեան հարցերը հոգացել է Ամերիկեան Նպաստամատոյցը: Վերջինս որբերի խնամքը յանձնում է Գարեգին վարդապետ Խաչատրեանին, սակայն շարունակելով մատակարարել պարէն եւ հագուստ: Սամսոնում ամերիկացիները խնամում էին 400 որբերի: Տրապիզոնի նահանգում իրադրութիւնը շարունակում էր մնալ սպառնալից. 1921ից մինչեւ 1922ի ձմեռ սպանուել են 17 հայ: Միաժամանակ իշխանութիւնները բռնութիւններ են գործադրել յոյների նկատմամբ. Զաւնթայի շրջանի 6000 յոյներ արքայրուել եւ սպանուել են (Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, քիւ 2823, 2 Մարտի 1922):

⁸⁷ Համբարաբեր, 8 Մայիսի 1916, N 19, էջ 600-601:

⁸⁸ Մեսրոպ աւագ քահանայի կենսագրութեան մասին ունեցած տեղեկութիւնները խիստ աղքատիկ են: ՀԱՄում մեր պրպտութիւնների ընթացքում յաջողուել է յայտնաբերել, որ նա 1913-1914ին եղել է Տրապիզոնի երկսեռ վարժարանների տեսուչ (ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 14, ք. 14):

⁸⁹ ՀԱՄ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, ք. 112 եւ շրջ.: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

⁹⁰ Խօսքը Գեորգ Ե. Սուրենեանց (Տփղիսեցի) կաթողիկոսի մասին է: Նա 1911-1930՝ եղել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը:

⁹¹ Մեսրոպ Մագիստրոս եպիսկոպոս (արքեպիսկոպոս) Տէր Մովսիսեան (1865-1939): 1913 Յունուարի 18ից մինչեւ 1916ի կեսերը Վրաստանի եւ Իմերեթի, ապա Աստրախանի Հայոց Թեմակալ առաջնորդն էր: 1917 Դեկտեմբերի 19ին հրաժարուել է Աստրախանի թեմակալի պաշտօնից եւ նշանակուել Էջմիածնի մատենադարան: 1919-1920 եղել է Հայաստանի Պետական Համալսարանի ղեկան եւ պրոֆեսոր: 1922 Հոկտեմբերի 28-1926 Ապրիլի 25՝ վարել է Պարսկահայկական Հայոց Թեմի Առաջնորդի պաշտօնը: Իր պարտականութիւնների կատարմանը կարողացել է ձեռնամուխ լինել միայն 1926 Ապրիլի 25ին: 1924-1926 եւ 1931-1932ին եղել է Գերագոյն Ընդերք Խորհրդի գործօն անդամներից մէկը: 1932 Նոյեմբերին առաջարկուել է կաթողիկոսութեան թեկնածու, սակայն ընտրում է Խորեն Ա. Մուրադբեկեանը: Վերջինիս մահից (6 Ապրիլի 1938) հինգ ամիս անց՝ 1938 Օգոստոսի 17ին ներկայացրել է դիմում հոգեւոր կարգից հրաժարուելու մասին (Մուսաննա Նահապետեան, «Մեսրոպ Մագիստրոս Արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան. Եկեղեցական Գործունէութեան Մի Քանի Փաստեր», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւներ*, N 1, 2009, էջ 27-38):

⁹² ՀԱՄ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1293, ք. 101-102: Առաջինը պատճեն, երկրորդը՝ ձեռագիր:

⁹³ ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 30-31: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

⁹⁴ Պարէնի Յանձնաժողովից:

⁹⁵ Քաղաքապետարան:

⁹⁶ ՀԱՄ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 27: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

⁹⁷ Տրապիզոնի Հայկական Կոմիտե:

⁹⁸ Մովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը (ԿՀԸԸ) հիմնուել է 1881 Նոյեմբերի 15ին Թիֆլիսում, բժիշկ Բագրատ Նաասարդեանի նախաձեռնութեամբ, 1877-1878ի Ռուս-թուրքական Պատերազմի հետեւանքով Կովկաս գաղթած հայերին

օգնելու համար: Ընկերությունը պետք է լուսաորություն տարածեր և նիւթապէս օգնէր Կովկասի և Արեւմտեան Հայաստանի հայութեանը: ԿՀԲԸՆ նիւթական օգնութիւն է ցոյց տուել հայ գրողներին, հրապարակախօսներին, նկարիչներին, երաժիշտներին և այլոց: Թշուշակ է տրամադրել Ռուսաստանի և Եւրոպայի տարբեր բուհերում, Ներսիսեան Դպրոցում և Գեորգեան Գեմարանում սովորող հայ ուսանողներին: Ընկերությունը պահում էր 140 դպրոց, հրատարակում հայերէն գրքեր, որոնց բուն՝ անվճար դասագրքեր: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին և դրանից յետոյ օգնել է հայ փախստականներին և գաղթականներին, բացել է դպրոցներ, հիւանդանոցներ, որբանոցներ և ապաստարաններ: Միջոցներ է հայրաքաթել հայ ռազմագերիներին օգնելու համար: 1916ին հրատարակել է *Համ-բաւարեր* շաբաթաթերթը: Վրաստանում խորհրդային կարգեր հաստատուելուց յետոյ, 1921 Մարտի 2ին այն դադարեցրել է իր գործունէութիւնը: Գաղթականներին և կամաւորներին օգնութիւն կազմակերպելու նպատակով, ԿՀԲԸՆ 1914 Սեպտեմբերի 14ին Թիֆլիսում կայացած համագումարում ընտրում է Հայկական Կենտրոնական Կոմիտէ քաղկացած 24 անդամից: Կոմիտէի անդամներն էին՝ Վրաստանի և Իմերէթի Թեմի Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեանը (պատուոյ նախագահ), Սամսոն Յարութիւնեանը (նախագահ), Ալեքսանդր Խատիսեանը, Յովսէփ Խումունցը, Ա. Մելիք-Ազարեանը և ուրիշներ: Ռուսական իշխանութիւնների կողմից պաշտօնապէս ճանաչուել է 1915 Օգոստոսի 30ին և ներկայացուցիչ ունէր Ներքին Գործերի Նախարարութիւնում՝ յանձնի պետական դումայի անդամ Մ. Աննեանի:

⁹⁹ Տեղական ինքնավարութեան մարմին:

¹⁰⁰ Ընդգծումները՝ քննադրային:

¹⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 21: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹⁰² Յանձնաժողովի:

¹⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 33 և շրջ.: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹⁰⁴ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 15: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹⁰⁵ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 74: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹⁰⁶ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 75: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹⁰⁷ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 78: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 37, ք. 2: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹⁰⁹ Տուփ:

¹¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 30: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 26, ք. 34: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹¹² ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 26, ք. 15: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹¹³ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 49-51: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹¹⁴ Կարգադրութիւն, բոլորուութիւն:

¹¹⁵ Թարգմ.՝ Սուխումի, Պողոզրմայա առաջին, Լամակինի ամառանոց, Հայկական ապաստարան, Կ. Յովսէփեանին:

¹¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 12, ք. 41: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹¹⁷ Արման Կոթիկեան (1896-1968)՝ հայ դերասան, քանաստեղծ և թարգմանիչ: ՀԽՍՀ Ժողովրդական Արտիստ (1967): Ծնուել է Տրապիզոնում: 1919ին մասնակցել է Օւի Սեւումեանի թատերական ներկայացումներին: 1925ին աւարտել է Սորբոնի Համալսարանը: 1932ին Փարիզում հիմնադրել է «Հայ Ժողովրդական Թատրոն»ը: 1936ին աշխատել է Երեւանի Գաբրիէլ Սունդուկեանի Անուան Թատրոնում: Նկարահանուել է մի շարք կինօֆիլմերում՝ «Տժվիկ», «Կարինէ» եւն.: Հեղինակ է չափաժոյ գործերի՝ «Ժութեցի Յովնան», «Ալօսներում» և «Ֆիրդուսին եւ Նրա Շահնամէն» ուսումնասիրութեան: Թարգմանել է Էդմոն Ռոստանի *Սիրանօ Դո Բերժերակը*, Էմիլ Զոլայի *Թերէզ Ռաքէնը*: Բեմականացրել է Յակոբ Պարոնեանի

Առտոնին Տեսարանները, Երուանդ Օտեանի Թաղականին Կնիկը, Տիգրան Կամսարականի Լարժասպետին Աղջիկը:

¹¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 28, ք. 269: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹¹⁹ Կառք:

¹²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 119: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹²¹ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 11 եւ շրջ.: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹²² ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 57: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹²³ Անդրկովկասեան Յատուկ Կոմիտեն հիմնուել է 1917 Մարտի 9ին Թիֆլիսում, ռուսական 4րդ պետական դումայի (խորհրդարանի) պատգամաւորների կողմից: Այն հիմնուել էր լուծարուած Կովկասի Փոխարքայութեան փոխարէն: Կոմիտէի նախագահն էր Վ. Խաչատուրը, իսկ անդամները՝ Մ. Պապաջանեանը, Մամէդ Եուսուֆ Ջաֆարովը, Ա. Չխենկելին եւ Կ. Աբաշիձեն: Կոմիտեն լուծարուել է 1917 Նոյեմբերին: Նրա փոխարէն հիմնուել է Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը:

¹²⁴ Բոնագրատող Յանձնաժողով:

¹²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 30, ք. 58: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹²⁶ Земством (ռուսերէն՝ Zemstva-Zemskiye Oobshchestveniya)-տեղական ինքնակառավարման ընտրովի մարմին Ռուսաստանում: Հիմնուել է 1864ին: Տնօրինել է կրթութեան, առողջապահութեան, ճանապարհների շինարարութեան եւ այլ հարցերը: Լուծարուել է 1918ին խորհրդային կառավարութեան հրամանով:

¹²⁷ Գգրիտ անուանումն է՝ Vserossiyskiy Soyuz Gorodov i Zemskiy Soyuz՝ համառուսաստանեան քաղաքների միութիւն, իսկ Zemskiy Soyuz՝ ինքնավարութիւնների միութիւն: Գզգրիտ անուանումն է՝ համառու-սաստանեան զեմստուօների միութիւն: 1915 Յուլիսի 10ին նրանք միաւորուել են եւ կոչուել Obyedinyonnyi Komitet Zemskogo i Soyuza Gorodov՝ զեմստուային եւ քաղա-քային միութիւնների միացեալ կոմիտէ - զեմգոր. Միացեալ կազմակերպութեան նպատակն էր օգնել բանակին՝ մատակարարելով պարէն: Ռուսական բանակի գրաւուած շրջաններում իրականացրել է գիւղատնտեսական աշխատանքներ: Լուծարուել է 1918 Յունուարին խորհրդային Ռուսաստանի Ժողկոմխորհի հրամա-նագրով:

¹²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 7, ք. 77: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 968, ց. 1, գ. 11, ք. 17: Բնագիրը՝ ձեռագիր:

¹³⁰ Բոնագրատման:

THE ORGANIZATION OF RESCUE OPERATIONS FOR THE
TRABIZON ARMENIANS DURING WWI (1916-1917)

(Summary)

RUBEN SAHAKIAN

During WWI the Armenian population of the Ottoman Empire faced massive deportation and genocide. By the orders of the Young Turk government during Autumn 1914 and 1915, the majority of Armenians living in Western Armenia and other residential areas in Asia Minor was annihilated. The 60,000 Armenian population of the Trabizon Vilayet and city had a similar fate.

The belongings of the deported Armenians were confiscated by the local authorities or looted by the local population. Some native Armenians took refuge in remote mountainous areas and forests and organized self-defense troops.

On April 5, 1916 the Russian army occupied Trabizon. Of the 16,000 city Armenians only 15 women and 50 orphans survived. Of the 46 Armenian villages of the Vilayet, a total of 368 Armenians survived. Some 20,000 took refuge in Russia while all the others were deported or massacred.

To rescue the surviving Armenians the Caucasus Armenian Benevolent Union (*Kovkasi Hayots Baregortsagan Miyutyun*) sent a mission composed of members of its Batumi Chapter, headed by Father Mesrob Melian. The latter became the representative of Catholicos Gevork V of Echmiadzin and established the Trabizon Armenian Committee with the permission of the Russian army command. The Committee rescued some 200 Armenian children who were being forcibly kept in Turkish homes. Most of these children were transported to Batumi, while the remaining ones were settled in Trabizon.

The Committee reclaimed the forfeited possessions of the Armenians including vineyards, lands and buildings, some 1200 houses, numerous shops, workplaces, warehouses, and guesthouses. Keeping a record of the belongings was important to safeguard them from foreign trespassing as the Turkish authorities had entitled the Turkish population of the city to take ownership of Armenian belongings after the population's deportation.

The presence of the Russian army enabled those who had taken refuge in remote mountainous areas to return to Trabizon at a daily rate of some 200-300. However, due to food shortages these people were transported to Russia.

After the 1917 February Revolution the attitude of the Russian authorities gradually improved. They allowed the Armenians to manage their houses and belongings. The schools in the city started functioning, and life started to pick up. But the Bolshevik revolution changed the whole situation. In February 1918, after the Russian army quit the Russian-Turkish front, the Turkish forces advanced forcing the Trabizon Armenians to leave.

The documents published in this article shed light on the rescue operation of the 1916-17 genocide survivors in Trabizon.

